

Tabaksteelt en de waag in het ampt Voorst, 1700 - 1830

Marten Brascamp e.v.a.

april 2023

Omslagfoto's:

- Tabaksplant in de tuin van Tabaksteeltmuseum Amerongen, augustus 2022.
- Close-up van een *Hollandse waag* uit 1707. Hij is 1,20 meter lang en komt uit de familie van de auteur. Lang is gedacht dat hij werd gebruikt door Jan Brascamp (Olst 1836 - Olst 1927), landbouwer en spekslager/koopman. Maar evengoed is het de zogenaamde kleine waag van het ampt Voorst.

Deze publicatie is tot stand gekomen met de hulp van veel personen en instellingen. Ze hielpen bij de naspeuringen naar de tabaksteelt en de waag in het ampt Voorst, bij het doorgronden van de beperkte gegevens en bij de eindredactie. Hun namen zijn achter in dit verslag opgenomen.

Een aantal medeonderzoekers verdienen apart te worden vermeld.

Rikie Gehring uit Heeten ging de gangen na van een viertal tabakstelers uit 1783 die vermoedelijk uit het schoutampt Colmschate kwamen. Anne Margriet Dijkstra-van den Beld uit Apeldoorn speurde naar de achtergronden van Hendrik van den Beld, tabaksteler onder de *tabakregie* in 1812 en broer van haar voorvader Gerhardus. Henk Grooters uit Diepenveen ten slotte boog zich over Gerrit Jan van Scheele, herbergier op de Dood voor Deventer, tabaksteler in 1783 en 1812. Henk redigeerde ook de teksten en de bijschriften over de Steenenkamer.

Versie 1.2

Klarenbeek, april 2023

Inhoudsopgave

Introductie en leeswijzer.....	4
Drieëntwintig tabakstelers uit Voorst en omgeving	9
Het waaggeld van de Voorster tabakstransactie in 1783	20
De zaak van het gewest Gelderland tegen Reinier Besselink in 1703	26
De kooplieden Meijer en Lapidoth uit Arnhem	28
De waag van het ampt Voorst sinds 1727.....	33
De teelt van tabak onder de Franse tabakregie in 1812 en 1813.....	43
Tabaksschuren in het ampt Voorst	48
Samenvatting en conclusies	58
Lijst van personen en instellingen die hielpen.....	66
Referenties	67

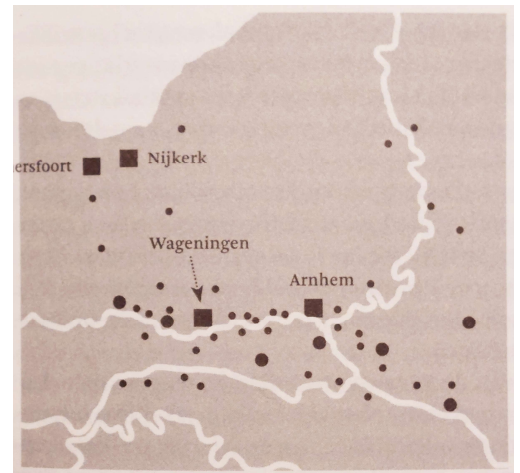
Introductie en leeswijzer

Dit is het verslag van een onderzoek naar de tabaksteelt en de waag in het ampt Voorst. Het betreft globaal de periode tussen de jaren 1700 en 1830. De aanduiding 'ampt Voorst' wordt gemakshalve voor de gehele periode gebruikt. Feitelijk werd de naam van het ampt in 1811 vervangen door de namen van de afzonderlijke communes/gemeentes van Twello, Voorst, Wilp en Nijbroek (dat was samengevoegd met Terwolde en tijdelijk met Welsum). De vier communes werden in 1818 weer verenigd onder de naam 'gemeente Voorst'.

T. Doesburg, *Amersfoort, gezicht op de stad*, ca. 1700. Het Utrechts Archief. Midden in beeld een tabaksveld.

De tabaksteelt in Nederland ontstond rond 1615 in Amersfoort, verspreidde zich vervolgens over een groot gebied en bereikte nog in dezelfde eeuw een flinke omvang.

De centra van tabaksteelt tijdens de eerste helft van de 18de eeuw. Bieleman (2008).

De eerste vermelding van de teelt van tabak in het ampt Voorst stamt uit 1703. Toen speelde een zaak van het gewest Gelderland tegen Reinier Besselink in Wilp. Besselink verbouwde tabak achter de Dood bij Deventer, een herberg dicht bij de toenmalige schipbrug over de IJssel. Het gewest was van mening dat hij zich niet aan zijn belastingplicht hield.

De omvang van de tabaksteelt in Voorst was beperkt, misschien met een maximum van 10 hectare per jaar. Dat is klein in vergelijking met die in de grote tabakscentra in ons land. Die centra lagen rond Amersfoort, in de Gelderse Vallei van Nijkerk tot Rhenen, langs de Rijn van Amerongen tot Arnhem, in de Overbetuwe en in het land van Maas en Waal. Verder was er nog aanzienlijke teelt langs de IJssel van Arnhem tot Dieren en in de Liemers.

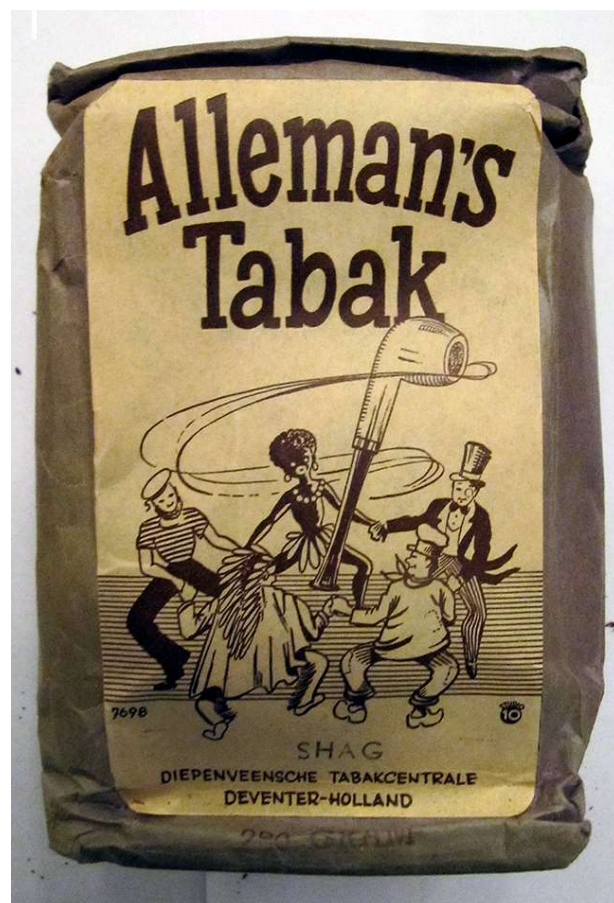
In totaal ging het in Nederland om een jaarlijkse teelt van enkele duizenden hectares waarin veel gezinnen hun hoofdbestaan vonden. Dat duurde van ongeveer 1615 tot het eind van de 19^e eeuw. Toen nam de teelt in Nederland af. De teelt verdween uiteindelijk helemaal rond 1950 door een schimmelziekte.

Kort daarvoor had nog een tijdelijke opleving plaatsgevonden. Dat was in een periode in en direct na de Tweede Wereldoorlog. In die periode was de zogenaamde Diepenveense Tabak Centrale actief.¹ Dat was een initiatief van twee Diepenveners die zelf tabak verbouwden, maar ook de faciliteiten boden aan zogenaamde amateur-tabakkers om hun geteelde tabak te laten bewerken tot gereed rookproduct. Veel Voorsternaren maakten van de geboden gelegenheid gebruik en veel van hun nazaten weten zich nog te herinneren dat overal tabak werd verbouwd.

Antoon Driessen uit Lichtenvoorde schrijft over de oorlogstabak het volgende:

“Toen in het laatste oorlogsjaar er geen tabak meer te koop was, verbouwden veel mensen die daarvoor de mogelijkheid hadden (een stukje grond beschikbaar hadden) zelf tabaksplanten. Zo ook mijn vader (in Klarenbeek, MB). Als de planten hoog opgeschoten waren, wel manshoog, meen ik, moesten wij kinderen helpen met 'de oogst'. Tussen de rijen door lopend plukten we de bladeren af. Nu ik dit schrijf ruik ik nog weer de

indringende reuk; stank, zeg ik eerder. We regen de bladeren aan een draad en hingen ze dan te drogen in een niet meer gebruikt kippenhok. Als ze na dagen droog en bruin waren gingen ze in een zak. Ook rolden we soms de gedroogde bladeren wel meteen op en sneden ze dan in stukjes, min of meer klaar om er sigaretten van te draaien. De tabak kon ook gebruikt worden als pruimtabak. In die jaren was pruimen nog heel gebruikelijk.”²

Alleman's Tabak, Diepenveense Tabakcentrale Deventer Holland.

Ook de betekenis van de waag van het ampt Voorst was relatief gering. De waag was de plek waar in die tijd alle massaproducten werden

¹ Droste & Jansen, 2008

² Antoon Driessen, 2022

gewogen, voordat ze werden verkocht. Denk maar aan graan en hout, maar ook tabak. Wagen ontstonden in de 11de eeuw toen de handel in Nederland sterk opkwam. De handel was gediend met geijkte weging en reglementering om handelsconflicten te voorkomen. Tegelijkertijd werden de wagen een motor voor economische vooruitgang. Ze trokken de nodige handel aan en hadden allerlei nevenactiviteiten tot gevolg, zoals transport en opslag.

De waag van het ampt Voorst stamt uit 1727. Dat de betekenis van de waag relatief beperkt was, laat zich goed afmeten aan de pacht prijs die het ampt Voorst jaarlijks voor het recht op de waag aan het Kwartier van Veluwe moest betalen. Dat was gedurende de hele 18de eeuw een bedrag van 15 gulden. Voor een groot handelscentrum zoals Arnhem, was dat in 1786 een bedrag van 250 gulden.³

J. Keizer, Nieuwe kaart van 't Kwartier de Veluwe, 1741, Gelders Archief.

³ Opgave der imposten, 1785

Onderzoeksvragen

Hoe verliep de ontwikkeling van de tabaksteelt en de waag in Voorst? Wie waren de tabakstelers? Was tabak hun belangrijkste bron van inkomen, of teelden ze alleen tabak in periodes waarin de teelt economisch lucratief was?

En hoe ging het er op de waag aan toe? Waar hing de waag, wat waren de regels en hoe ging het wegen in zijn werk?

Dat zijn vragen die we op een praktische manier proberen te beantwoorden. We hebben 1830 als eindjaar genomen, omdat de tabaksteelt toen vermoedelijk afliep en de waag inmiddels niet meer bestond.

Aanpak en leeswijzer

Mede als gevolg van de beperkte betekenis van de tabaksteelt en de waag in het ampt Voorst, zijn historische documenten erover heel dun gezaaid. Het bemoeilijkt de beantwoording van de onderzoeksvragen. Echter, door de beperkte informatie over beide onderwerpen in samenhang te bekijken, de inhoud ervan nauwkeurig te bestuderen en in het licht te houden van wat er in het algemeen over de tabaksteelt, de handel, het wegen en de waaggebouwen in Nederland bekend is, ontstaat geleidelijk een verhaal. Het is de bredere context die de schaarse Voorster informatie tot leven brengt en die je doet begrijpen wat er zich mogelijk in Voorst heeft afgespeeld.

Dat inzicht is de basis van dit verslag. Centraal staat de verkoop van bijna 26.000 pond tabak in 1783 door ruim twintig, meest Voorster telers aan

twee Joodse kooplieden uit Arnhem. De transactie verliep via de waag van het ampt.

A.A.C. van 't Zant, *Herberg de Dood*, 1888. Museum de Waag, Deventer. De eerste tabak in het ampt Voorst werd achter de Dood geteeld.

Als je de namen van de telers en de omvang van hun individuele leveringen bekijkt, als je ziet dat een aantal van hen notabele grondeigenaar was, een ander koopman, een derde kastelein op de herberg de Dood, dat daar al in 1703 tabak werd geteeld, vervolgens leest dat een deel van het betaalde waaggeld werd afgedragen aan het ampt Voorst, dat de rest naar de waagmeester ging, dat die waagmeester zelf ook tabaksteler was, wat is daar dan de betekenis van, anders dan een kale opsomming van feiten? Die betekenis kan zichtbaar worden gemaakt door de context van de tabaksteelt, de handel en het waaggebeuren in Nederland er overheen te leggen en het geheel tegen het licht te houden.

Dat is de aanpak die in dit verslag wordt gevolgd. Eerst is de beurt aan de genoemde tabakstransactie uit 1783. We baseren ons op de specificatie die nog van die transactie bestaat en bestuderen in detail wat er

is gebeurd. Daarna volgen andere Voorster verhalen. Aan de hand van het beschikbare materiaal kijken we steeds naar andere aspecten die de aandacht verdienen. De verhalen zijn zo geschreven dat ze ook op zichzelf kunnen worden gelezen.

Algemene kennis over de tabaksteelt en de wagen in Nederland is steeds in de specifieke Voorster verhalen verwerkt en dient als referentie.^{4,5,6} Genealogische gegevens zijn gebruikt om beelden te completeren. Ze zijn

afkomstig van het Gelders Archief, tenzij anders vermeld.

In het hoofdstuk met de samenvatting en conclusies worden de losse verhalen ten slotte tot een geheel gesmeed en besproken wat het onderzoek heeft opgeleverd.

We wensen u veel leesplezier en u bent van harte uitgenodigd om ons resultaat van opmerkingen te voorzien.

⁴ Roessingh, 1976

⁵ Bie, 2012

⁶ Slechte & Herweijer, 1990

Drieëntwintig tabakstelers uit Voorst en omgeving

In het archief van de gemeente Voorst bevindt zich een aantekening van waagmeester Engelbert Brascamp uit 1783. De aantekening bevat de namen van 23 tabakstelers en de hoeveelheden tabak die ze leverden in het boekjaar 1782-83 aan twee Arnhemse kooplieden, Meijer en Lapidoth.⁷ De pacht van de waag liep jaarlijks van 1 juli tot en met 30 juni van het jaar daarop. De hoeveelheden tabak zijn uitgedrukt in ponden.

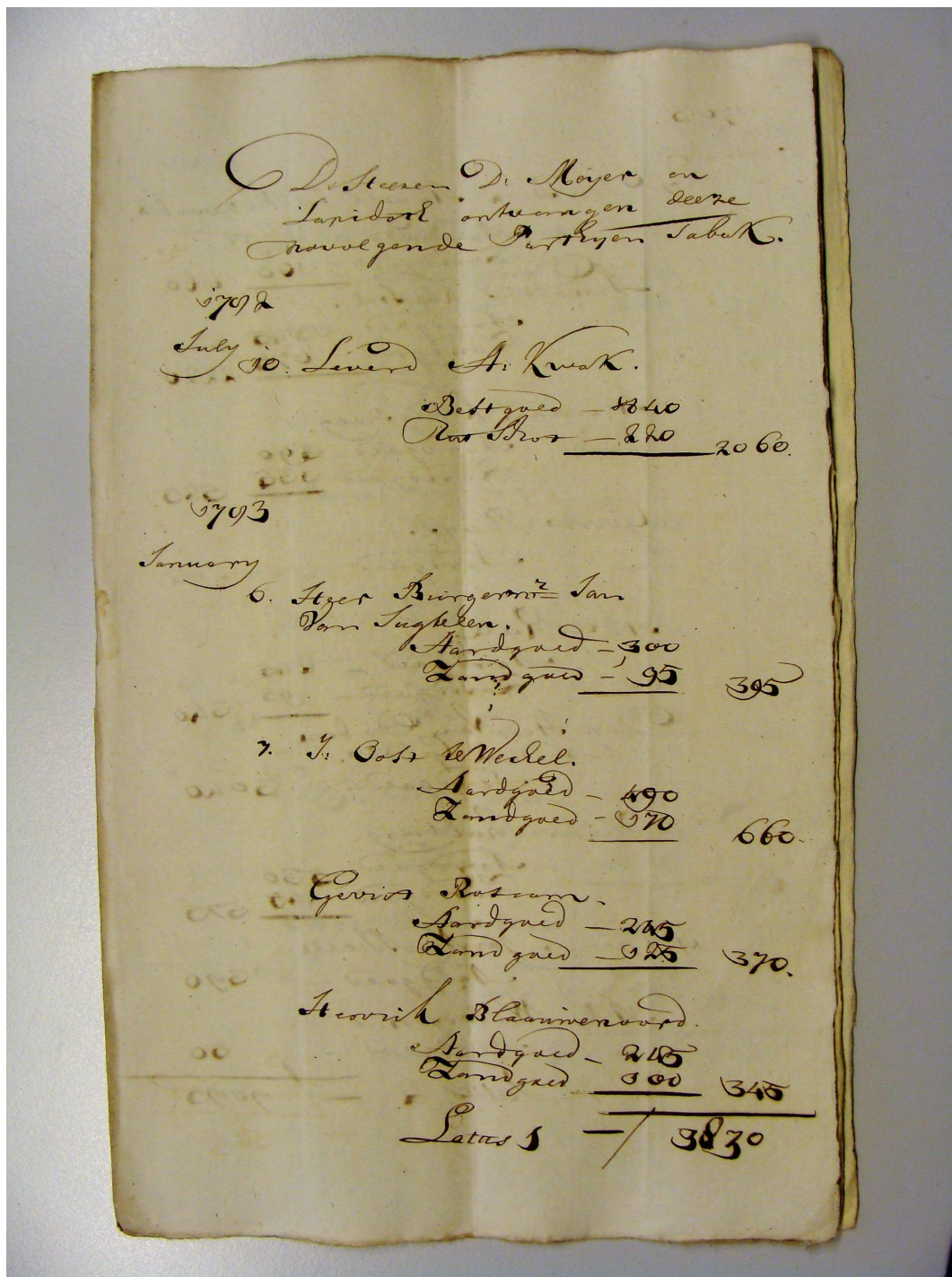
De levering onderscheidde verschillende tabakskwaliteiten: zand-, aard- en bestgoed, uitschot, en iets met de onbekende aanduiding *Noy*. De bladeren van tabaksplanten werden niet allemaal in een keer geplukt, maar gedurende een langere periode tussen juli en september. Dat begon aan de onderkant van de plant met het zandgoed, dan hogerop het aardgoed en eindigde aan de bovenkant met het bestgoed.

			Best goed	Uitschot	Aardgoed	Zandgoed	Noy?	
1782								
July	10	A. Kwak	1840	220				2060
1783								
January	6	Heer Burgemeester Jan Van Sugtelen			300	95		395
	7	J. Oost te Wechel			490	170		660
		Gerrit Roscam			245	125		370
		Hendrik Blaauwenoord			245	100		345
		Den Heer Hövell toe Wezenvelt			700	160		860
		Arnoldus Koestal			1545	675		2220
		Herman Kruisweg			390	135		525
		Gerrit Peters			95			95
		H. te Riele			245	95		340
		Den Heer Van Dedem tot den Gelder			3040			3040
		Wilm Schulting			530	45		575
Juny	8	Gerrit Jan Van Scheele			380			380
		A. Van Welbergen			50			50
	26	Wilm Ankersmit			170	300		470
		Jan Arends			580	255		835
		Arend Arends			135	40		175
		Wilm Schokkenkamp en Jan Arends			270	105		375
		J. Van Welbergen			6795	2080		8875
		Engelbert Brascamp			945	245		1190
		Steven Mulder			305	85	145	535
		W. Van Marle			345	55		400
		Gerrit Mulder			1125			1125

Overzicht van de tabaksleveringen in 1782/83.

Samen 25895

⁷ Brascamp, 1783

Eerste blad van de tabaksleveringen aan Meijer en Lapidoth in 1782-83. Gemeentearchief Voorst.

Uitschot of lompen kon op alle drie soorten tabak betrekking hebben, maar sloeg meestal op vaak half verlept blad aan de onderkant. Daarnaast bestonden er ook nog zogenaamde dieven of zuigers. Dat waren uitlopers in de oksels van de bladeren, zoals bij tomaten. Die

ontstonden vooral als de plant in de loop van het groeiseizoen werd getopt, zodat de resterende bladeren groter werden. Daar ging het tenslotte om. De dieven of zuigers moesten zorgvuldig worden weggeplukt om de groei van de plant en het blad niet te belemmeren. Ze

brachten in tijden van hoge prijzen ook het nodige op. Dat kan zeker in 1783 het geval geweest zijn, maar of de aanduiding 'Noy' daar op slaat, is onbekend.

Tabaksplanten in de tuin van het Tabaksteeltmuseum Amerongen, augustus 2022.
Het perk met planten is omgeven door een bonenheg. Zo'n heg diende vroeger vaak als afscherming tegen de wind.

Nadat de bladeren waren geplukt, werden ze achtereenvolgens gedroogd, bewaard en gebundeld. Ten slotte werden ze aan opkopers verkocht. Daar kon soms de nodige tijd overheen gaan, zoals de tabel laat zien. De oogst was van juli tot september, de leveringen aan de kooplieden Meijer en Lapidoth vonden plaats in januari en in juni/juli van het daaropvolgende jaar.

In de IJsselstreek leverde een hectare land tussen de 3000 en 4000 pond tabaksbladeren op, een en ander afhankelijk van het weer en de grondsoort. De Voorster levering van bijna 26.000 pond betrof daarom de opbrengst van zo'n 6 tot 8 ha tabaksteelt. Uit het overzicht kan worden afgeleid dat de teelt merendeels plaatsvond op kleine percelen van 10 tot 20 are. De heer Van Dedem tot den Gelder en J. van

Welbergen vormden daarop de grootste uitzonderingen. Hun percelen kunnen worden geschat op 1 respectievelijk meer dan 2 ha.

Wie waren de telers?

In de eerste plaats valt het oog op een aantal grootgrondbezitters: burgemeester Jan van Sugtelen, Heer Hövell toe Wezevelt, Heer van Dedem tot den Gelder en J. van Welbergen. Ze waren samen goed voor 50 procent van de levering.

Vervolgens komen drie grote boeren uit Terwolde: Wilm Schulting, Wilm Ankersmit en Wilm Schokkenkamp, samen goed voor een bescheiden 5 procent.

Dan volgen vijf, relatief grote telers: Arnoldus Koestal en A. Kwak, elk goed voor 8% van de levering, Engelbert Brascamp en Gerrit Mulder beiden met ongeveer 5% en Jan Arends met 3%. Daarna komt Gerrit Jan van Scheele, kastelein op de Dood. Vervolgens een groep telers die uit

Oogst van tabaksblad. Tabaksteeltmuseum Amerongen.

het schoutampt Colmschate kwam: J. Oost te Wechel, Gerrit Roscam, Hendrik Blaauwenoord en H. te Riele. Ten slotte zijn er nog een paar kleine onbekende telers: Arend Arends, Herman Kruisweg, Gerrit Peters, Steven Mulder en W. van Marle.

In het onderstaande volgt een opsomming van de telers en hun wetenswaardigheden.

Burgemeester Jan van Sugtelen was **Jan van Sugtelen van de Haare** (Deventer 1733 - Deventer 1803). Hij was burgemeester van Deventer, ongetwijfeld grootgrondbezitter en rentmeester van het kapittel van Sint Lebuinus. Hij beheerde de goederen die het kapittel bezat en inde de inkomsten ervan. Waar Van Sugtelen zijn tabak teelde is onbekend. Misschien was het ergens in het ampt Voorst, maar mogelijk ook in het schoutamt Colmschate. Daar kwamen een aantal andere telers vandaan die in 1783 ook hun tabak op de waag lieten wegen.

Achter de Cremerij in Twello. Door zijn hoge ligging was de grond waarschijnlijk geschikt voor de teelt van tabak.

Heer Hövell toe Wezevelt was vermoedelijk **Otto Ernst van Hövell tot Westerflie Heer van Wezeveld** (Deventer 1739 - Deventer 1801). Hij woonde op het Oude Wezeveld in Twello.

Mogelijk verbouwde Van Hövell zijn tabak achter de Cremerij. Die gronden waren in zijn bezit en lijken geschikt voor de teelt. Tabak had een vrij lang groeiseizoen en om de teelt tot een succes te maken moest vroeg in het jaar worden begonnen. Dan hielp hoge ligging van de grond zoals dat achter de Cremerij het geval is. Later had Gies Debets er vlakbij zijn aardbeienteelt, wat mogelijk iets zegt over de geschiktheid van de grond voor tabak.

Heer van Dedem tot de Gelder was waarschijnlijk **Frederik Gijsbert van Dedem, heer van de Gelder** (Wijhe 1743 - Wijhe 1820).

Huize de Gelder. Landgoed de Gelder.

Hij leverde de opbrengst van ongeveer 1 ha. Zijn tabak kwam waarschijnlijk uit Wijhe, want in Voorst had hij geen bezittingen. Jan Heideman van Historische Vereniging Wijhe vond daarover het volgende:

“In Wijhe kwam een stuk land voor met de naam ‘Tabaksland’, eigendom van de Gelder. Die naam Tabaksland staat vermeld bij de verkoop van de Gelder in 1906. Het perceelnummer

was Wijhe sectie F 645 en het lag aan de huidige weg Onder de Gelder langs de Zandwetering, tussen beide lanen in. In 1832 stond het vermeld als hooiland en was ruim 4 hectare groot; in 1906 heette het 'weiland'. Verder werd er in 1805 een stuk land verkocht dat bezwaard was met het onderhoud van een stuk van de Zandwetering "bij de Gelder bij het Tabaksschurenland". Hieruit kan worden afgeleid dat daar tabak werd geteeld en dat er ook een schuur of meerdere schuren waren voor het drogen van de tabak."⁸

In dezelfde tijd was er een tabaksland op Fortmond.⁹

Duifhuiskamp, nu huize Welbergen, in 2022. Op de voorgrond de Hondsgrieff.

Misschien kwam de opbrengst daarvan mee naar Voorst.

J. van Welbergen was **Jacob van Welbergen** (ca. 1722 - Twello 1813), koopman, wonende op het huis Duifhuiskamp, nu Welbergen aan de Oude Rijkstraatweg in Twello. Hij verbouwde zijn tabak waarschijnlijk op de Ruwekamp, een perceel aan de overkant van de weg. Daar stond in 1814 nog een tabaksschuur. Jacob van Welbergen was in zijn eentje goed voor bijna 35 procent van de levering.

Wilm Schulting was **Willem Schultink Bredenoort** (Terwolde 1732 - Terwolde 1807), zoon van Jacob Hendriks Bredenoort en Jacomine Schultinks. Hij boerde op de Hof te Rijssen.

Wilm Ankersmit was **Willem Ankersmit** (Terwolde 1732 - Terwolde 1793) en was gehuwd met Heiltjen Jacobs Bredenoort. Wilm was een zwager van Wilm Schulting Bredenoort en woonde op de Maatakker aan de Vaassenseweg.

Wilm Schokkenkamp was wellicht **Willem Gerrits Schokkenkamp** (Olst 1728 - Terwolde 1803). Hij was getrouwd met Bartha Lamberts Voorhorst en boerde op Hof ter Waarde.

Wie **Arnoldus Koestel** was, is onbekend. In Deventer woonde een Arnoldus Koestel, geboren

⁸ Jan Heideman, 2022

⁹ *Plattegrond van Fortmond en de Duurse waarden*, 2009

rond 1725, maar het is onbekend of hij de tabaksteler was.¹⁰

A. Kwak was vermoedelijk **Adolph Kwak (Quacks)** (Markelo 1732 - Markelo 1795). Hij trouwde in 1769 met Heiltjen (Hendriks) Beumers, geboren te Olst, maar op dat moment wonend in Terwolde.^{11,12} Adolph en Heiltjen vestigden zich na hun huwelijk in Markelo. Mogelijk teelde Adolph Kwak zijn tabak in Terwolde, maar het is onbekend waar dat was.

Engelbert Brascamp was **Engelbert Brascamp** (Twello 1728 - Twello 1807). Hij was de pachter van de waag van het ampt Voorst. In 1783 woonde hij vermoedelijk op het Grotenhuis Veenhuis of de boerderij die erbij hoorde.¹³ De Overijsselse familie Ten Grotenhuis was de eigenaar van dat huis, maar woonde er in die tijd niet.¹⁴

Jan de Beijer, *Grotenhuis Veenhuis*, 1744. Het huis is afgebroken in 1812. Historische Vereniging Voorst.

Engelbert had verschillende banen waaronder die van dijkschrijver van het waterschap Veluwe en koster/schoolmeester van de Nederduitsch-gereformeerde kerk van Twello. In die laatste functie konden hij en andere kosteren in het ampt Voorst met voordeel gebruik maken van duivenmest die in de kerktorens werd verzameld.

Kasteel de Gelder, duiventil, 1984, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Duiven werden van oudsher gehouden voor het vlees en de mest. Duivenmest was duur. Een zak duivenmest bracht evenveel op als een kar schapenmest. www.kastelen.nl.

Tabak werd in het algemeen zwaar bemest en duivenmest was daar bij uitstek geschikt voor. Het belang daarvan komt duidelijk naar voren in een kwestie die met het ampt Voorst speelde in 1752. Het is ook duidelijk dat het ampt niet van het gezeur van met name Engelbert en de koster van Terwolde gediend was:

¹⁰ *Arnoldus Koestal (abt. 1725)*, z.d.

¹¹ Stichting Heemkunde Markelo, z.d.

¹² Groenenberg, 2009

¹³ *Maendelyke uittreksels, of de Boekzael der geleerde werrelt*, 1783

¹⁴ Groenenberg & Westerhuis-Duvoort, 2021

“1752

De heeren Jonckeren vernemende dat op al de kercken van het ampt duiven werden gehouden en daardoor de dachen merckelick werden beschadigt en de bedorven. Hebben daarteegens willen voorsien en in het toekomende op het vernieuwde verboden eenige duiven op de kercken te houden, laetende derhalven de katers na de vier kerken sonder uijtstel te ruineren die geene die duiven hebben op voornoemde kercken, bij poene dat bij onstentennisse haar Hooch Welgeborens sullen gelasten en permitteeren den amptsdiender van die weg te neemen ende te ruineren.

Nederduitsch-gereformeerde kerk Terwolde in 1932. Historische Vereniging Voorst.

1753

Geleesen de requesten van de koster van Twello en Terwolde, daarbij vertoonende dat seedert ondenkelijcke jaeren 't genot gehad hebben van de duiven, en daardoor de mist van

deselven op de kercke te profiteeren, versoeckende daarbij te mogen continueeren. Hebben haar Hoogwelgeborens, inheerenende de resolutie van den 14 Julij 1752 aan deselve gelast en geordonneert, gelijk geschied kragt deese om sigt na deselven exactelijk te gedraagen, sonder in 't toekomende Haar Hoogwelgeb. met diergelijcke requesten en versoecken te incommoderen en haar deliberatien te interromperen, en sal aan deselven extract van dit disposities gegeeven worden om sig daarna exactelijk te reguleeren.”¹⁵

Het ligt voor de hand dat Engelbert Brascamp zijn tabak teelde bij het Grotenhuis Veenhuis waar hij woonde. Het kan echter ook aan de Brink van Twello zijn geweest. Daar stond het vroegere kosterhuis met de nodige grond erachter.

Gerrit Mulder was **Gerrit Wolters Mulder** uit Terwolde, in 1752 getrouwd met Hermina Arents. Gerrit Mulder was de schoonvader van Gerrit Jan van Scheele en van Albertus van Welbergen, beiden grondeigenaar/tabaksteler.

De naam **Jan Arends** komt twee keer op de lijst van leveranciers voor: een keer als leverancier

¹⁵ Erve, z.d.

alleen en een keer samen met Wilm Schokkenkamp. De naam Jan Arend(t)s komt vooral voor in Terwolde maar het is onbekend wie ervan de tabaksteler was. Was hij familie van de bovengenoemde Hermina Arents? De gezamenlijke levering van Jan Arends en Wilm Schokkenkamp kan duiden op zogenaamde *deelteelt*. Dat was een werkwijze waarbij een grondeigenaar en bijvoorbeeld een daghuurder gezamenlijk de tabak verbouwden en zo het risico deelden. De grondeigenaar zorgde voor de grond, de mest en de droogschuur, de daghuurder en zijn gezin verzorgden de arbeidsintensieve teelt, de oogst en het drogen van de tabak. Het arbeidsloon werd vaak door de grondeigenaar voorgeschoten en verrekend nadat de oogst aan een opkoper was verkocht.

Gerrit Jan van Scheele (Wilp 1757 - Deventer 1841) was kastelein op de Dood. Hij was de zoon van Helmer Erich van Scheele die daar in 1749 als herbergier genoteerd stond. Bij de Dood hoorde een perceel van 3 morgen bouwland en Gerrit Jan zal daar de tabak verbouwd hebben. In 1703 werd er ook al tabak verbouwd. Dat weten we uit het feit dat in dat jaar het gewest Gelderland tegen Reinier Besselink een zaak begon over een niet betaalde tabakstiende. Van Scheele was in 1812 ook een van de

geregistreerde tabakstelers onder de Franse *tabakregie*.

Gerrit Jan van Scheele leverde zijn tabak op 8 januari 1783. Op dezelfde dag kwam A. van Welbergen met een kleine portie van 50 pond, de opbrengst van 2 tot 3 are. Het ligt voor de hand dat het **Albertus van Welbergen** (Twello 1757 - Twello 1806) was en dat Van Scheele - zijn zwager - het vrachtje voor hem meebracht. Albertus van Welbergen was koopman en zoon van de eerdergenoemde Jacob van Welbergen. Hij was ook schoonzoon van de eerdergenoemde Gerrit Wolters Mulder. Zo zat de tabaksteelt toch in de familie.

Een viertal telers kwam uit het schoutamt Colmschate. Dat waren J. Oost te Wechel, Gerrit Roscam, Hendrik Blaauwenoord en H. te Riele. Dat waren alle vier boeren die werden genoemd naar de boerderij waarop ze woonden. Ze waren samen goed voor de levering van ongeveer 1700 pond tabaksbladeren. Het is aannemelijk dat ze de vracht op een paar wagens verzamelden en daarna op 7 januari 1783 achter elkaar naar de Voorster waag zijn gereden.

J. Oost te Wechel was **Jan Jansen Oost Wechele** (1724 - 1791)¹⁶. Hij was pachter van het erf Oost te Wechele. Dat is een nu nog

¹⁶ De genealogische gegevens van Jan Jansen Oost te Wechele en de drie andere telers uit het schoutamt Colmschate zijn afkomstig

van Collectie Overijssel en uit de doop- en trouwboeken van Colmschate.

Jan de Lat, *Detailkaart van Transisalania Provincia vulgo Over-Yssel*, 1743. Collectie Overijssel

bestaande, herbouwde boerderij die bekend is sinds 1579. Oost te Wechele ligt aan de Wechelerweg 56 op Schalkaar en was toentertijd in bezit van de stad Deventer.

T. Mulder, *Boerderij Oost te Wechele op Schalkhaar*, 2003. Mulder (2005).

Gerrit Roscam (ca. 1733 - 1818) woonde op de Roscam/Roskamp/Nieuwe Herberg, nu Lage Weteringsweg 4 in Deventer. Hij was tapper van brandewijn en handelaar in hout, spek en hammen. Misschien verbouwde hij zijn tabak zelf, wellicht ook had hij zijn levering ergens in de buurt opgekocht. De Roscam kwam in 1770 in bezit van Wolter te Riele, een broer van Hermanus te Riele die we verderop nog tegenkomen. Gerrit Roscam bleef toen als pachter op de Roscam wonen.

Hendrik Blaauwenoord (ca. 1750 - 1810) heette oorspronkelijk Henricus Jan van Oirschot en was getrouwd met Aleijdis Janesen Blaauwenoort.

Hij kwam in 1772 op Blaauwenoord wonen, een erf dat bekend is sinds 1399. De boerderij bestaat niet meer. Hij lag in Colmschate waar nu de wijk Blauwenoord is.

H. te Riele was **Hermanus te Riele** (1741 - 1786). Hij was pachter van het erf de Alferdink/te Riele tussen 1774 en 1784, als opvolger van zijn vader Gerrit Wolters te Riele. De Alferdink/te Riele bestaat niet meer. Het erf lag tussen het huidige Brinkgreven en het Deventer Ziekenhuis. Eigenaar in 1783 was Hendrik Budde (Deventer 1749 - Wilp 1829).

Ten slotte: **Arend Arends, Herman Kruisweg, Gerrit Peters, Steven Mulder** en **W. van Marle**. Wie dat waren is onbekend.

Welke vragen roept dit op?

- Doorgaans wordt aan toenmalige grondeigenaren en grote boeren een doorslaggevende rol toegekend als het gaat om vernieuwingen in de landbouw. Speelde dat ook in de Voorster tabaksteelt?
- In het algemeen bestond er een onderscheid tussen zogenaamde boerentelers en *tabakkers*. Boerentelers deden tabak er afhankelijk van de omstandigheden bij, tabakkers waren meer teeltvast. De boerentelers zorgden voor grote fluctuaties in het bebouwde areaal, de tabakkers volhardden langer in

T. Mulder, *Boerderij Blaauwenoord in Colmschate*, 2003. Mulder (2005).

de teelt, ook al waren de prijzen slecht. Hoe zat dat in het ampt Voorst?

- We noemden al de zogenaamde deelteelt waarbij grondeigenaren of handelaren en dagloners gezamenlijk de teelt voor hun rekening namen. Dat was een werkwijze die in het algemeen veel voorkwam. Zien we dat hier ook?
- Wat betekent het dat de 23 telers allen hun opbrengst verkochten aan de kooplieden Meijer en Lapidoth? Hadden de telers zich verenigd om zo tegenwicht te bieden aan de vaak dominante positie die opkopers tegenover kleinere telers innamen? De opkopers bepaalden dan de prijs, het moment van levering en eventuele kortingen. Of had in dit geval de opkoper van Meijer en Lapidoth de streek richting Colmschate, Schalkhaar, Olst en Wijhe afgezocht op zoek naar voldoende handel?

Deze vragen helpen richting te geven
aan de verdere opzet van het verhaal

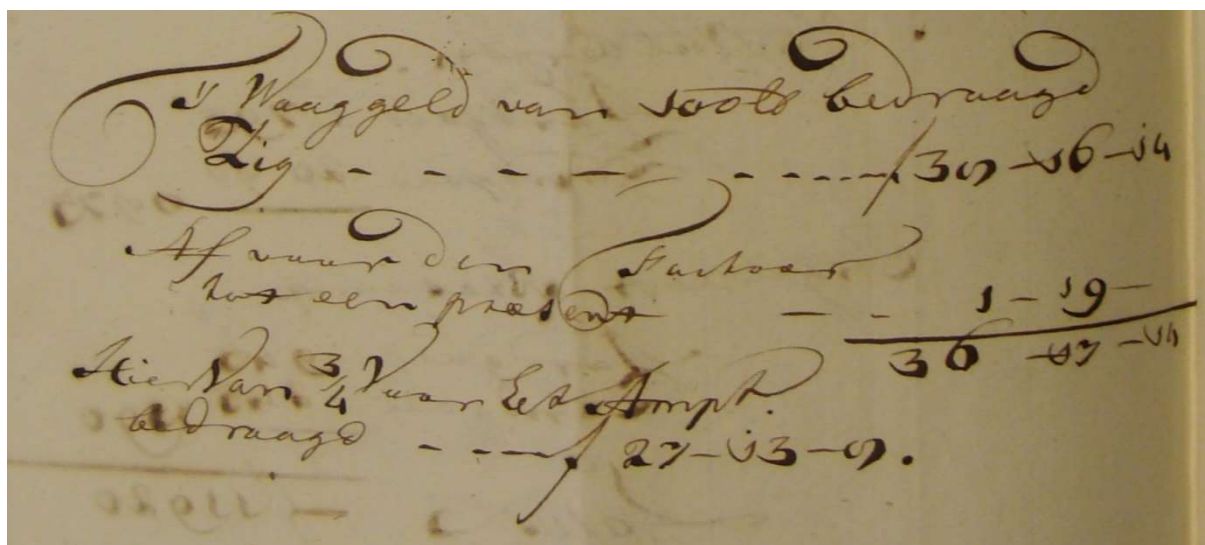
om ze ten slotte in de samenvatting
en conclusies te beantwoorden.

Het waaggeld van de Voorster tabakstransactie in 1783

In het boekjaar 1782-83 verkochten drieëntwintig tabakstelers hun tabak via de waag van het ampt Voorst. Onder de opsomming van hun namen en leveringen staat de afrekening van het waaggeld.¹⁷ Het waaggeld "van 100 lb" bedroeg 38 gulden, 16 stuivers en 14 penningen. Er gingen toentertijd 20 stuivers in een gulden en 16 penningen in een stuiver.

verschillende specifieke waren. Voor alle overige goederen waaronder tabak, zegt het reglement:

"en dat van alle andere waaren hier boven niet gespecificeerd worden betaalt van 25 tot 100 ponden 1 stuiver, van 125 tot 200 ponden 2 stuiver, van 225 tot 300 ponden 3 stuiver en soo wijders na advenant."¹⁸

Afrekening van het waaggeld, 1783. Gemeentearchief Voorst.

Vervolgens werden de kosten voor de opkoper er afgetrokken: "Af voor den Factor tot een present."

Wat overbleef werd verdeeld tussen de waagmeester en het ampt Voorst in de verhouding $\frac{1}{4} : \frac{3}{4}$.

Hoogte van het waaggeld

De hoogte van het waaggeld werd in het algemeen in een reglement bepaald. Zo'n reglement werd door een ampt of stad vastgesteld.

In Lochem bijvoorbeeld golden tarieven voor het wegen van

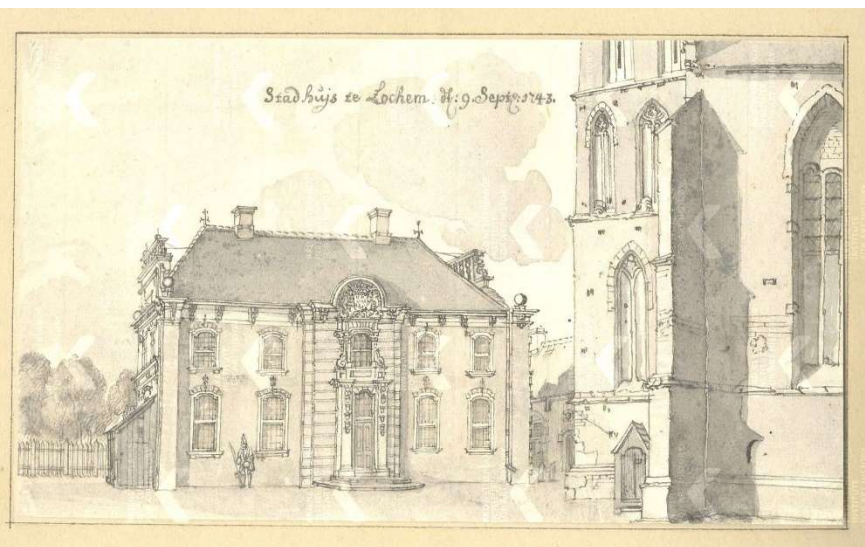
Hieruit wordt duidelijk wat in de Voorster afrekening wordt bedoeld met de zin "T Waaggeld van 100 lb bedraagd": er moest over eenheden van 100 pond worden betaald. Zat je er een beperkt aantal ponden boven, dan telde dat niet mee, zat je er flink boven, dan telde dat voor een volle honderd pond. In Lochem lag die grens op 25 pond, in een eerder reglement uit Rhenen was het 5 pond.¹⁹

¹⁷ Brascamp, 1783

¹⁸ Concept-reglement stadswaag Lochem, 1768

¹⁹ Deys, 1985

Het reglement van de waag van Voorst bestaat niet meer en daarom is het tarief van de waag onbekend. Wel kan uit de afrekening van de tabak met Meijer en Lapidoth worden teruggerekend wat het tarief ongeveer is geweest. Het totale gewicht van de verhandelde partij tabak was bijna 26.000 pond en het totaal betaalde waaggeld bedroeg 38 gulden, 16 stuivers en 14 penningen.

Jacob de Beijer, *Stadhuis te Lochem*, 1743. www.rkd.nl. Links van het stadhuis staat een gebouwtje waarin de waag was ondergebracht.

Dat betekent dat het waaggeld ongeveer 3,5 stuiver per 100 pond bedroeg. Dat komt dicht in de buurt van het tarief dat in 1785 in het Kwartier Zutphen werd gebruikt. Dat luidde:

“Het Recht van de Waag, van alle Boter, van alle geslagte Varkens, van alle Spek en Hammen, Tabak, enzovoort in ‘t algemeen van de 100 ponden vier stuiver, Minder en meerder naar advenant.”²⁰

De factor

Vijf procent van het waaggeld was voor de bemoeienis van de

zogenaamde *factor*. Wat was dat voor iemand en wat was zijn rol? Voor het begrip factor zijn verschillende bewoordingen en omschrijvingen in omloop: iemand die voor rekening van een ander handel drijft, een zaakgelastigde, vertegenwoordiger, agent of opkoper, een handelaar, makelaar, opzichter of zelfs een boekhouder.

Wat de juiste betekenis is, maakt natuurlijk nogal een verschil. Zet hij ergens als boekhouder op een kantoor, was hij als opzichter bij de transactie aanwezig of was hij misschien een opkoper die achter de verschillende telers was aangegaan om overeenkomsten met hen te sluiten? En was hij een onafhankelijke makelaar of trad hij op namens de kooplieden Meijer en Lapidoth?

Wat de factor in de Voorster transactie precies was, is niet vast te stellen. Andere studies geven er ook geen duidelijk algemeen antwoord op. Wel geeft een rechtszaak die drie jaar eerder tegen Meijer en Lapidoth was aangespannen, enig idee. Die zaak verliep als volgt.²¹

Ene Rut Buijink, tabaksteler in Arnhem, maakte in 1779 naar eigen zeggen een afspraak met Meijer en Lapidoth over een partij bestgoed die hij zou gaan leveren. Volgens Buijink was de afspraak dat er voor het bestgoed 22 gulden per 100 pond zou worden betaald en voor het uitschot de helft. De tabak werd op 12 april 1780 aan de waag van Arnhem geleverd. Vervolgens ging het mis. De kooplieden weigerden de partij af te nemen, omdat de tabak volgens hen

²⁰ *Opgave der imposten*, 1785

²¹ *Rechtszaak van Rut Buijink tegen Meijer en Lapidoth*, 1780

niet goed was. Ze boden hooguit 8 gulden. Ondertussen lieten ze de tabak wel wegen en namen ze de partij mee. Buijink liet het er niet bij zitten en maakte de zaak aanhangig bij de Hooge bank van de stad Arnhem.

Wat gebeurde er die dag precies, wat was er afgesproken en wat was de rol van ene Jan Hooft die aan de waag was. Hij werd *makelaar* van Meijer en Lapidoth genoemd. Meijer was er zelf ook, wat best bijzonder was. Hij zal zeker niet bij alle transacties aanwezig geweest zijn. Daar had hij zijn mensen voor, misschien iemand zoals Jan Hooft.

Maar dit was dan ook een bijzonder geval. Meijer en Lapidoth hadden eerder te kennen gegeven dat ze het bestgoed van Buijink sowieso niet wilden hebben. Ze noemden Buijink een knoeier!

Jan Hooft zegt daar over:

“Dat, nadat Rut Buijink zijn aardgoet van zijn tabak van het gewas van den voorledene jaare aan de Requiranten (Meijer en Lapidoth) geleevert hadde, ik van de Requiranten ordre bekomen hebbe, om onder andere bij Rut Buijink niet te gaan en zijn bestgoet, vermits zijn aardgoet seer slegt was geweest.”

Buijink had eerder zulk slecht aardgoed geleverd, dat Jan Hooft niet bij hem langs hoefde te gaan voor het bestgoed. Kennelijk had Hooft een rij klanten die hij normaal gesproken langsging om afspraken mee te maken. Overigens, in dit geval had Lapidoth, op initiatief van Jan Hooft, op een later tijdstip nog wel laten weten dat hij bereid was om 22

gulden per 100 pond te betalen, als de kwaliteit maar goed was.

Maar Meijer was gealarmeerd. Hij twijfelde over de kwaliteit van Buijinks tabak en wilde er kennelijk zelf bij zijn als de levering zou plaatsvinden. Nadat de karren van

De Waag van Arnhem, 1875. Gelders Archief. De waag werd gebouwd in de periode 1761-68.

Buijink waren aangekomen, liet hij een paar bossen tabak op de waagschaal leggen. Vervolgens keurde hij de hele partij af. Naar zeggen kon hij er niets mee. Na wat gebruikelijke onderhandelingen bood Meijer uiteindelijk 8 gulden per 100 pond en liet hij de hele partij door Hooft wegen en meenemen. Jan Hooft had zich niet met de onderhandelingen bemoeid. Voor Rut Buijink deed dat iemand anders.

Welke rol speelde Jan Hooft in dit verhaal?

Hooft werkte op orders van Meijer. Hij hoefde niet bij Buijink langs te gaan voor het maken van afspraken, hij was erbij toen de levering plaatsvond en liet uiteindelijk in opdracht van Meijer de hele partij wegen en meenemen.

OP DEN KOOPMAN.

K L I N K D I C H T.

DE Landman wordt, op hoop van winst, ten ploeg gedreeven,
De Zeeman klieft, om geld, den hollen Oceaen.
De Krygsman ziet, om loon, geen duizend dooden aan.
De Rentenier verkort, uit vrces van schaa, zyn leeven.

Wat is den Koopman dan een beter lot gegeven!
Hy, die alle anderen doet bloejen en beftaan,
Weet zich, door schranderheid, van al dien last te ontfiaan,
En doct zyn naam alom op witte Vlerken zweeven.

Zich vindende op de Beurs of 't stille Schryfkantoor,
Reist hy al 't Aardryk met zyn kloeke zinnen door,
En keert eerlang te rug met Goud of dierbre Waaren.

Dus leeft hy Winkelier en Arbeidsman ten nut,
Kweekt zelfs aan 's Waerelds eind de Vriendfchap aan, en ftut
's Lands welvaart en zyn Huis, met Zilverc pylaaren.

Amsterdam by GERRIT BOM, Boekverkooper in de Mollelog.

Van de Hout.

Anoniem, *Lofdicht op de koopman*, ca. 1700. Rijksmuseum Amsterdam.

Het lijkt erop dat hij geen onafhankelijke makelaar was, want hij trad niet als tussenpersoon op tijdens de onderhandelingen. Misschien echter was Jan Hoofts optreden hier ook niet maatgevend voor zijn gebruikelijke rol. Immers, Meijer bemoeide zich persoonlijk met de transactie, waardoor makelaar Hooft wellicht een stap terug moest doen.

Uiteindelijk wordt wel duidelijk wat de rol van Hooft was. Toen hij werd opgeroepen om voor de rechtbank te verschijnen, zei hij:

“Ik onderschreef Jan Hooft attestere en verklare bij deesen ter instantie, en op requisitie van de coopliden Meijer en Lapidoth voor de suiijvere en opregte waarheid.”

Makelaar Jan Hooft werkte voor de koopliden Meijer en Lapidoth. Hij was geen onafhankelijke tussenpersoon, maar een inkoper die in opdracht werkte.

De afrekening met het ampt Voorst.

Zoals boven aangegeven, ging het waaggeld, na aftrek van het deel voor de factor, voor driekwart naar het ampt en voor een kwart naar de waagmeester.

Dat die verdeling voor tabak werd gehanteerd is bijzonder. Sinds de oprichting van de waag in 1727 was het niet voorgekomen dat waaggeld van bepaalde goederen apart met het ampt moest worden afgerekend. De regel was dat de waagmeester het recht op de waag van het ampt pachtte, er jaarlijks een afgesproken pacht prijs voor betaalde en vervolgens alle opbrengsten van de waag in zijn zak kon steken. De overheid was verzekerd van zijn inkomsten, de pachter verleende de dienst en liep het risico. Op die manier werden indertijd allerlei zaken aan wat tegenwoordig marktwerking heet overgelaten, tot het innen van belasting aan toe.

In de periode rond 1783 was er echter iets bijzonders aan de hand. Door de goede marktprijzen voor tabak vanwege de Amerikaanse Vrijheidsoorlog, nam de tabaksteelt tijdelijk een grote vlucht. Dat leidde vermoedelijk ook in Voorst al enige

tijd tot een grote omzet op de waag. Het ampt wilde daar vanzelfsprekend een graantje van meepikken. Het is aannemelijk, dat toen de periodieke pachtovereenkomst in 1782 moest worden vernieuwd, er voor tabak een aparte afspraak werd gemaakt. Tabak zou buiten de normale overeenkomst

Nicotiana tabacum, Rijksmuseum Amsterdam. Veel tabak kwam uit Virginia. Tijdens de Amerikaanse Vrijheidsoorlog viel de export van Amerikaanse tabak stil. Grote prijsstijgingen waren het gevolg.

vallen en afzonderlijk met het ampt worden afgerekend in de verhouding $\frac{1}{4} : \frac{3}{4}$.

Zo zal het zijn gegaan. In 1783 betaalde de waagmeester het vaste bedrag van 230 gulden voor de pacht en daar bovenop nog het bovengenoemde bedrag van 27 gulden, 13 stuivers en 8 penningen als afdracht van het waaggeld voor de tabak.

Het bleef overigens wel bij dat ene jaar. In de daaropvolgende jaren meldde de waagmeester jaarlijks aan de ontvanger van het ampt, dat hij in de voorgaande periode geen tabak had gewogen. Het is een raadsel wat er is gebeurd. Waren de tabakstelers er ineens mee opgehouden, lieten ze hun tabak ergens anders wegen of was er wat anders aan de hand? Het is onbekend.

Ten slotte

De handel met Meijer en Lapidoth kreeg nog wel een staartje. In 1788 en 1789 meldde de waagmeester aan de ontvanger van het ampt Voorst:

“Sederd (...) heb ik ondergeteekende geen Tabak gewoogen; als ook geen Geld van Lapidoth ontvangen.”²²

In het algemeen betaalden koper en verkoper ieder de helft van het waaggeld en het ziet er naar uit dat Meijer en Lapidoth hun deel in 1783 niet betaalden. Het is gissen naar wat er is gebeurd.

Het kan makkelijk dat er zich ‘onaangenaamheden’ tussen de telers en de kooplieden hebben voorgedaan. Er werd in het algemeen niet lovend over de handelaren gesproken die zoals gezegd een dominante rol konden spelen. Zo werd tijdens de eerdergenoemde rechtszaak tegen Meijer en Lapidoth in 1780 terzijde opgemerkt dat:

“ondertussen de aanleggers vernamen dat de verweerder en met sommige andere verkopers haperingen maakten en trachten voor minder soms als waar voor

²² Brascamp, 1788

de tabak verkocht was te betalen.”

Maar net zo goed kunnen de telers er een potje van gemaakt hebben met bijvoorbeeld onzorgvuldige behandeling van de oogst en het door elkaar halen van de verschillende kwaliteiten tabak. Wat dat betreft neemt het handboek dat tijdens de Franse tabakregie in 1812 aan telers werd uitgereikt, geen blad voor de mond:

“Men teelt den tabak sedert langen in dit arrondissement. Het voordeel, dat daar uit is voordgevloed voor eenige planters is aanmerkelijk, en nog geen eenige onder hen heeft de minste kosten aangewend tot het vervaardigen van droogplaatsen , zoo geschikt, om, en eene goede eigenschap aan den tabak te

geven en die te bewaren. Door het gebrek aan droogschuren, is het schadelijke gebruik van de bladen tabak, aan spijlen geregen, op zolders onder het dak, en aan boomen op te hangen, en ze bloottestellen aan den invloed van alle de gebreken van het weder: den regen, de vorst en de zon, die het meeste heeft toegebracht om de eigenschap der tabak te verminderen, of wel de gewoonte van dezelve bij de bewoners in de hutten, en onder den rook van hunne haardsteden te drogen, die geen andere uitlating heeft als de deur of het venster, welke rook zich sterk aan den tabak mededeelt, en niets in staat is dezelve te doen verliezen ingevoerd.”²³

Drogen van tabaksbladeren, 2022. Tabaksteeltmuseum Amerongen.

²³ *Tabaksplanting, 1812*

De zaak van het gewest Gelderland tegen Reinier Besselink in 1703

Voor zover bekend is de tabaksteelt in het ampt Voorst in 1703 begonnen.

Op de linker IJsseloever bij Deventer stonden vroeger twee herbergen dicht bij elkaar. Aan de toenmalige Pelsserstraat, de uitvalsweg naar Amsterdam (nu Twelloseweg), stond herberg de Dood. De Dood stond op de plek van de huidige Deventer Buitensociëteit & Bowling. Kastelein in die tijd was Jacob Boerboom. Hij was ook wijnkoper.

Aan de uitvalsweg naar Arnhem, toen de Santstraat (nu Korte Ennestraat en Mr. Van Marlestraat) stond de Exter. In de Exter woonde Reinier Besselink.

een halve hectare tabak, een voor Voorster begrippen groot stuk land.

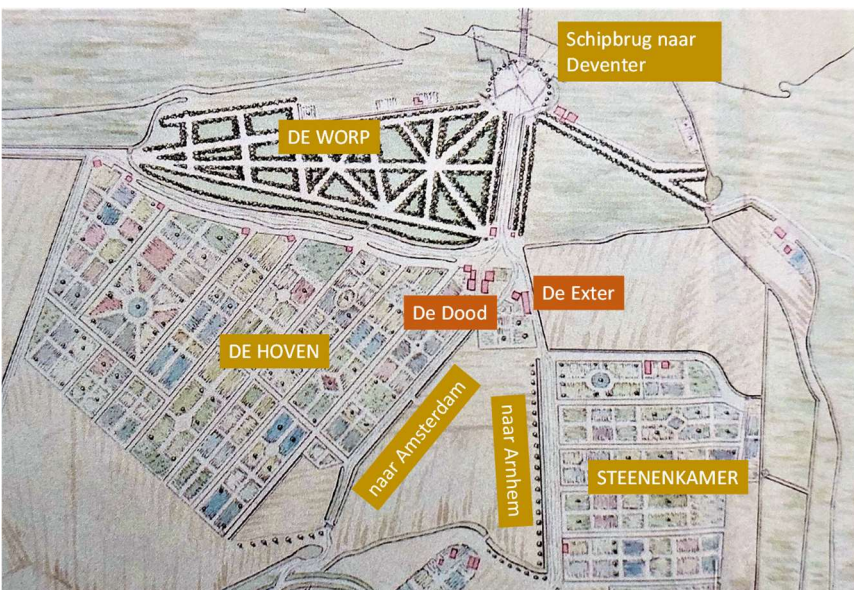
In 1703 begon het gewest Gelderland een zaak tegen Besselink, omdat er onenigheid was ontstaan over de betaling van een belasting, de zogenaamde tabakstiend.²⁴

Het Hof van Gelderland omschreef de eis als volgt:

“Dat bij placaat van den 16 Junij 1669 is gestatuteerd Art. 1 Dat van een morgen land met toeback beplant, sal worden betaald tien gulden. En Art. 2 Dat daer voor aensprakelijk sal zijn den toeback dat is den pagter, Ende den grond of den Eijgenaer. En Art. dat den Toeback van het land niet mag worden vervoert als op poene van dobbel de betalinge, Alles uit het placat sub A.

Dat op dit placat is gevolgt een moderatie ter somma van 6 gl. Door di Landschap (het gewest Gelderland) den 16 mai 1670. Dog so niet voor St. Victor (21 juli) betaald word in 't jaer waer int deselve is gewassen, Als dan sal worden betaald 10 gl, sub B.

Dat agter de dood de Herberge bij Deventer, is gelegen een stuck land waer van de Landschap voordesen de groven tiend heeft getrocken. Dat dat stuck lands door den ged (gedaagde) 1702 is worden

W. Holthuis, *Vestingwerken van Deventer*, 1700. Nationaal Archief. Afgebeeld is een fragment van een kopie uit 1724.

Reinier Besselink pachtte van Jacob Boerboom een stuk land dat achter de Dood lag. Hij verbouwde er bijna

²⁴ Een tiend of tiende was een belasting over gewassen. Het was oorspronkelijk een belasting in natura, gelijk aan 10 procent van de opbrengst. De tiende moest worden betaald aan een tiendgerechtigde. Om de

tiendgerechtigde de gelegenheid te geven de opbrengst te controleren, moest de oogst tot zijn komst op het land blijven of langs de weg worden gelegd. Later werd de tiend een betaling in geld.

beplant met toeback, en die
getrokken, sub C.
Dat dat land is groot drie vierde
parten van een Gelderschen
morgen.”²⁵

Het gewest Gelderland, de eiser,
vervolgde met te stellen dat het
gewest in oktober 1702 aan
gedaagde had gevraagd om de
tabakstiend te betalen. Besselink, de
gedaagde, had daarop geantwoord
dat de pachter²⁶ het geld bij
Boerboom kon halen. In maart 1703
was een nader verzoek gedaan. Het
gewest achtte voldoende bewezen
dat de gedaagde niet voor Sint Victor
1702 had betaald, dat hij volgens het
plakkaat van 1670 was gehouden aan
het betalen van een bedrag dat gelijk
stond aan 10 gulden per morgen, en
dat de gedaagde ook nog eens het
dubbele moest betalen omdat hij de
tabak in strijd met een ordonnantie

*Korte Ennestraat, Steenenkamer in 2022. Herberg de Exter stond rechts
op waar nu de parkeerplaats is van de Deventer Buitensociëteit &
Bowling. Reinier Besselink keek ongeveer vanaf hier op zijn tabaksland*

uit 1622 van het land had afgevoerd.
De eiser was van mening dat hij recht
had op de betaling en op vergoeding
van gemaakte kosten.

De verdediger van Besselink bestreed
de eis met succes. Hij betoogde dat
het niet ging om driekwart maar om
een halve morgen tabak en dat het
gewest het niet zou moeten
uitmaken of de betaling van Besselink
kwam of van Jacob Boerboom. Hij
betoogde verder dat Besselink had
laten zien dat hij het recht van het
gewest op de tabakstiend volledig
erkende. In oktober 1702 had hij met
Boerboom ten overstaan van het
gerecht van Wilp erover met de
tiendpachter van het gewest
gesproken. Vervolgens had de schout
van Voorst in maart 1703 uit naam
van Jacob Boerboom een contante
betaling van drie gulden aan de
tiendpachter aangeboden. Later had
de schout nog aangegeven dat
Boerboom bereid was om meer te
betalen als het gewest kon aantonen
dat ze daar recht op had. Het gewest
had het aanbod geweigerd.

Het gewest Gelderland had daar
weinig weerwoord op. Op 10 oktober
1703 verklaarde het hof dat het
gewest in zijn eis en conclusie niet
ontvankelijk was en dat Reinier
Besselink met zijn aanbod aan het
plakkaat van het gewest had voldaan.
Het gewest Gelderland werd
veroordeeld tot betaling van de
kosten van de procedure.

²⁵ *Rechtszaak van het gewest Gelderland
tegen Reinier Besselink, 1703*

²⁶ Met de pachter wordt de tiendpachter
bedoeld. Een tiendpachter was degene die

de tiend uit naam van de tiendgerechtigde
inde. De tiendgerechtigde was in dit geval
het gewest Gelderland, de tiendpachter was
de Rekenkamer.

De kooplieden Meijer en Lapidoth uit Arnhem

Meijer en Lapidoth waren kooplieden uit Arnhem.

Arnhem was een belangrijk centrum voor de teelt van en de handel in tabak. Tabakskoopman Jacob Ezechiël Cohen (Amersfoort ca. 1692 - Arnhem 1763) schatte dat rond 1740 jaarlijks 700 tot 900.000 pond tabaksblad in de regio Arnhem werd geteeld en ruim 3 miljoen pond werd verzonden. Arnhemse kooplieden kochten grote hoeveelheden tabak uit de verre omgeving, zoals langs de Veluwezoom en in het Kwartier Zutphen, en brachten het naar de stad.

boeren waren mogelijk al rond 1615 met de teelt begonnen, op aanraden van Amsterdamse tabakskooplieden. Die waren gediend van een stabiele markt en dachten die te krijgen door de promotie van inlandse tabaksteelt als buffer voor het wisselende aanbod van tabak uit het buitenland. De eerste directe aanwijzingen van de Amersfoortse teelt stammen uit 1625. In een notariële akte uit dat jaar wordt melding gemaakt van het afsluiten van een compagnieschap voor het telen van tabak tussen een Amersfoortse burger, twee Amsterdamse kooplieden en een teeltdeskundige uit Engeland. Ze spraken af dat ze samen geschikte landerijen zouden huren en de kosten van de teelt en de oogst zouden dragen. De handelaren waren de grote voortrekkers en de financiers van de teelt. Ze hadden er ook directe bemoeienis mee, al dan niet in deelteelt. In Amersfoort en Nijkerk bezaten ze tabaksland, tabaksschuren en pakhuizen.^{27,28}

Al snel verspreidde de teelt zich onder andere naar het Kwartier van Veluwe. En zo kwam ook Arnhem op als centrum van teelt en regionale handel. Diverse handelaren vestigden zich er, waaronder in 1718 de genoemde Joodse koopman Jacob Ezechiël Cohen, afkomstig uit Amersfoort. Zijn komst en die van enkele andere tabakskooplieden was het begin van de huidige Joodse Gemeente in Arnhem.²⁹

Th. C. Schutter. *Gezicht op Arnhem vanuit noordwesten*, 1757. Gelders Archief. In de 18de eeuw werd Arnhem een centrum van teelt van en handel in tabak.

De Nederlandse tabaksteelt en handel hadden zich eerst ontwikkeld rond Amersfoort en Nijkerk. Van oorsprong Amsterdamse koopmansfamilies zoals Italiaander en Cohen vestigden zich daar en speelden een belangrijke rol bij de ontwikkeling. Amersfoortse

²⁷ Roessingh, 1976

²⁸ Bie, 2012

²⁹ *Beknopte geschiedenis van de Joodse gemeente Arnhem*, 2021

In de loop van de 18de eeuw liep de Arnhemse tabakshandel geleidelijk terug. In de regio kwamen diverse dorpswagengerechts en Arnhemse kooplieden begonnen hun opgekochte tabak rechtstreeks op die wagen te wegen en van daaruit te verzenden naar Amsterdam.

Gebouw Frascati. Keuring van tabak, 1927.
Collectie Stadsarchief Amsterdam. Veel tabak uit de IJsselstreek ging uiteindelijk naar Amsterdam.

Twee van die kooplieden waren Meijer en Lapidoth. Zij kochten in 1782-83 partijen tabak in Voorst en lieten die wegen op de waag van het ampt.

Meijer was koopman **David Abraham Meijer** (Hamburg ca. 1750 - Arnhem 1790). Hij woonde tegen het Oude Kerkhof aan de Kippenmarkt in Arnhem. David Abraham was getrouwd met Marianne Cohen, een telg uit de Cohen-familie van tabakshandelaren en familie van de eerder genoemde Jacob Ezechiël. Een van hun zoons was Jonas Daniel Meijer, de eerste Joodse advocaat in Nederland, naar wie in Amsterdam een plein is genoemd.

³⁰ *Verkoop van het huis de Roos aan Salomon Lapidoth, 1781*

³¹ *Doopakte familie Salomon Lapidoth, 1805*

Lapidoth was **Salomon Lapidoth** (Amsterdam 1750 - IJsselstein 1825). Hij was een zoon van Benjamin Abrahams Junior en een kleinzoon van de genoemde Jacob Ezechiël Cohen. Vrijwel alle nakomelingen van Benjamin Abrahams Junior werden Lapidoth genoemd.

Salomon Lapidoth woonde in 1779 in Arnhem en kocht in 1780 het huis aan de Kortestraat dat vanouds de Roos werd genoemd.³⁰ Hij trouwde in 1781 in Diemen met de Amsterdamse Sarah de Jong. Het echtpaar vestigde zich in Arnhem. Rond 1789 verhuisden ze naar Amsterdam. In 1805 woonde Salomon met zijn vrouw en kinderen in Vianen waar ze zich lieten dopen voor de Nederduitse Hervormde Kerk. Salomon heette vanaf dat moment Christiaan Nicolaas.³¹

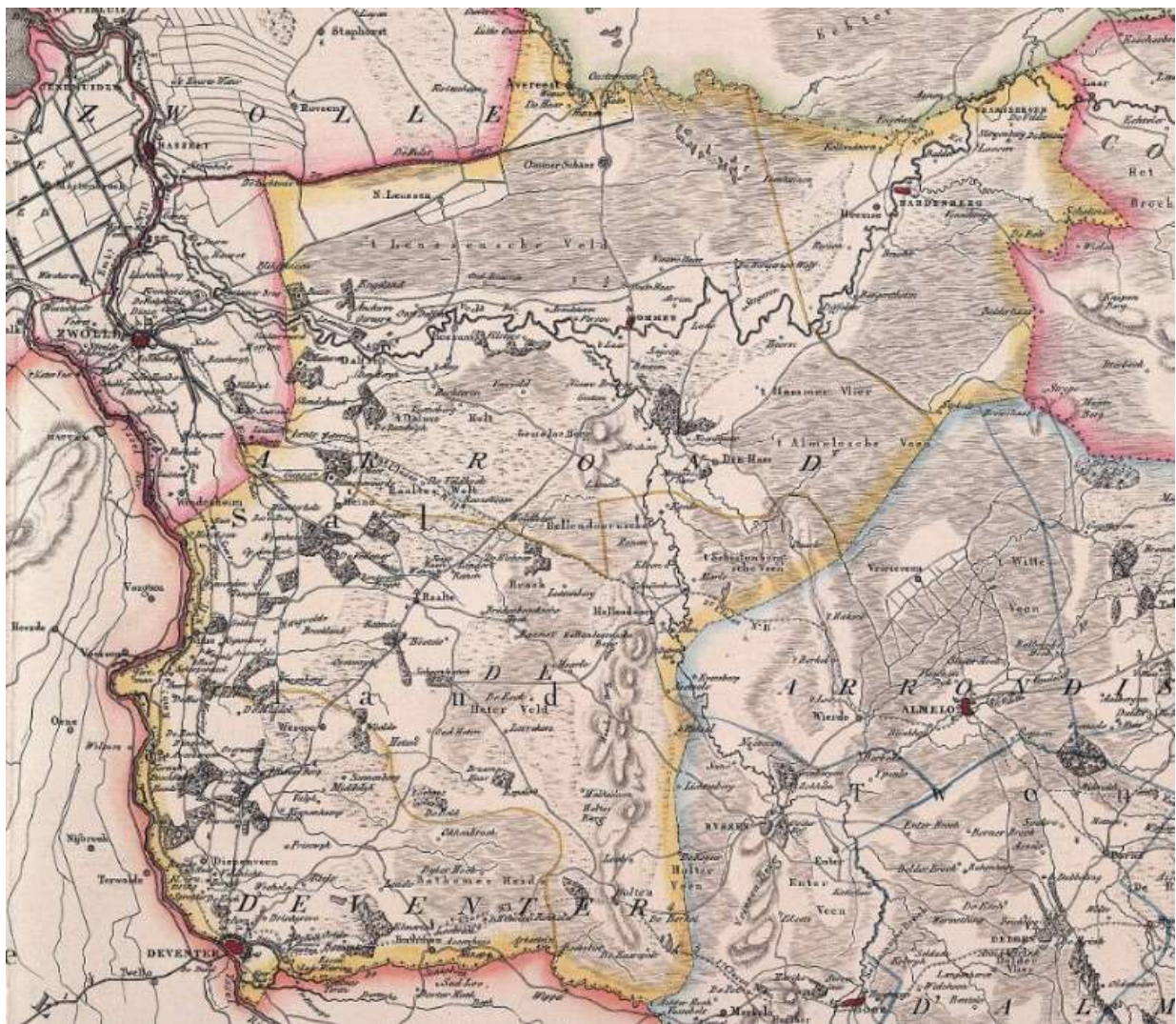
L. Moritz. *J.D. Meijer*, 1830. Jonas Daniel Meijer werd in Arnhem geboren. Hij was de eerste Joodse advocaat in Nederland.

Meijer en Lapidoth hadden een of meer inkopers in dienst, zoals blijkt uit een rechtszaak die in 1780 tegen hen werd gevoerd. Ene Ruth Buijink, tabaksteler in Arnhem, meende toen dat de kooplieden tegen de afspraken in, te weinig voor zijn tabak hadden betaald.³²

³² *Rechtszaak van Rut Buijink tegen Meijer en Lapidoth, 1780*

Uit de rechtszaak blijkt dat ene Jan Hooft klanten afging om afspraken over leveringen te maken. Vermoedelijk is het in 1782-83 in Voorst ook zo gegaan. Een inkoper of misschien een lokale agent sprak de levering met de Voorster telers af en overlegde vervolgens over de dagen waarop de oogst naar de waag zou worden gebracht.

Westelijk van de IJssel, direct ten noorden van Voorst, ontbrak de tabaksteelt misschien in zijn geheel. Plaatsen zoals Epe en Heerde ontbreken in het archiefmateriaal. Nog noordelijker, in Hattem, duikt de teelt weer op. Mogelijk lag Voorst nog net binnen de invloedssfeer van de Arnhemse handelaren, terwijl de teelt in Hattem in de invloedssfeer lag van

Arrondissement Deventer, 1822. Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek Deventer.
Fragment van een kaart van Overijssel.

De opkoper of agent ging ook de IJssel over, getuige de aanwezigheid van tabak uit het schoutampt Colmschate en Wijhe bij dezelfde transactie.

Nijkerk. Het lijkt erop dat de Oost-Veluwe tussen Voorst en Hattem net buiten de boot viel.

Aan de andere kant van de IJssel, ten noorden van Deventer en het schoutampt Colmschate, zal de tabaksteelt in het algemeen niet veel betekend hebben. We noemden de tabak uit Wijhe die werd geteeld onder de Gelder en een tabaksland op Fortmond, maar verder zal er niet veel geweest zijn. Dat beeld wordt bevestigd door een opgave van tabakstelers uit 1811. De burgemeesters van de gemeentes in het arrondissement Deventer moesten toen aan de onderprefekt rapporteren of er in hun gemeente tabakstelers waren.³³ Dat was ter voorbereiding van de zogenaamde tabakregie uit 1812-13. Dat was een stelsel onder de Franse inlijving waarbij de teelt van en de handel in tabak aan vergunningen onderhevig was.

Met uitzondering van Deventer lieten alle burgemeesters weten dat er geen tabak in hun gemeentes werd geteeld. Ommen voegde eraan toe dat de grond daartoe ook geheel ongeschikt was. De burgemeester van Olst hield een slag om de arm door te melden dat er geen “principaux cultivateurs” waren: er werd kennelijk wel tabak geteeld, maar het stelde niet veel voor. In Deventer ten slotte werd Jan Vossebelt als tabaksteler opgegeven. Dat was vermoedelijk **Jan Vossebelt** (Diepenveen 1783 - 1845 Varsenerveld, Ommen). Hij was kastelein op de Rozengaard aan de huidige Brinkgreverweg. Later vertrok hij als *vrije kolonist* naar de Kolonie van Weldadigheid Frederiksoord en

daarna als *hoevenaar* naar Ommerschans.³⁴ Hebben Meijer en Lapidoth de Voorster teelt actief gestimuleerd of zelfs in deelteelt gewerkt, waarbij ze een deel van de kosten voorfinancierden? Dat is goed mogelijk, want de marktprijzen waren heel gunstig en de handel was bij veel opbrengst gebaat. Het zou ook kunnen verklaren waarom er later wat problemen over de financiële afrekening ontstonden.

Iets vergelijkbaars heeft zich misschien voorgedaan in 1768 en 1769.

De Bijvank uit 1823, Twello, ongedateerd. Historische Vereniging Voorst. Op de voorganger van dit huis woonde Jan Willem Bloo. Die verbouwde in 1812 op de omliggende gronden misschien tabak.

De protocollen van bezwaar van Twello 1675 - 1811 beschrijven de volgende zaak:

“29 mei 1775

Jan Cronius en Geertruijd Claessen ehl. zijn voor in 1768 en 1769 geleverde tabak schuldig aan Carel Edzard Specht, koopman te Amsterdam, per resto en somma van 168-11-0.

³³ *Rapporten van de maires over de verbouw van tabak in hun gemeenten, 1811*

³⁴ *Biografie Jan Vossebelt, z.d.*

Tot securiteit en kosten in deze worden verwillekeurd hun gereede goederen, met spec. hyp. en ond. op het koren en zaadgewas op het land de Woeste en de Bijvank. Door comparanten van de weduwe Teunis Wanders gepacht. Gerechtelijk op het land te verkopen en de opbrengst af te dragen aan de schout van Voorst ter verdere afdoening.”³⁵

Jan Cronius en Geertruijd Claessen uit Twello waren geld schuldig aan de Amsterdamse koopman Carel Edzard Specht. In het trouwboek van Twello staan ze in 1772 vermeld als:

“Jan Cronius j.m. gebooren en onlangs gewoond hebbende te Voorst en Geertrui Claassen j.d. geboortig van Voorst onlangs gewoond hebbende te Arnhem tans beide alhier.”³⁶

Ze spraken met Specht af dat ze hun schuld zouden voldoen en gaven de opbrengst van hun pachtgronden aan wat nu de Rijksstraatweg is, als onderpand.

Bij eerste lezing lijkt het alsof Cronius tabak van koopman Specht had gekocht en er niet of te weinig voor had betaald. Maar dat is natuurlijk niet erg aannemelijk. Gezien de schuld van 168 gulden die ze nog bij de koopman hadden, ging het zeker om een tabakstransactie van 1000 pond, de opbrengst van ongeveer een kwart hectare.

Wat zou Cronius nu met zoveel tabak moeten? Logischer is het, dat de tekst anders moet worden gelezen: Cronius had tabak aan Specht geleverd en in de eindafrekening kwam Specht nog ruim 168 gulden tekort. Dat kan erop duiden dat er sprake was van deelteelt, waarbij de partijen het risico hadden gedeeld. Specht had de teelt en het arbeidsloon voorgefinancierd en in de eindafrekening bleek het allemaal tegen te vallen.

Of Cronius zijn tabak ook bij de Bijvank aan de huidige Rijksstraatweg in Twello verbouwde, is niet erg aannemelijk, want rond 1768 woonde hij nog in Voorst.

³⁵ Groenenberg & Vredenberg, 2017

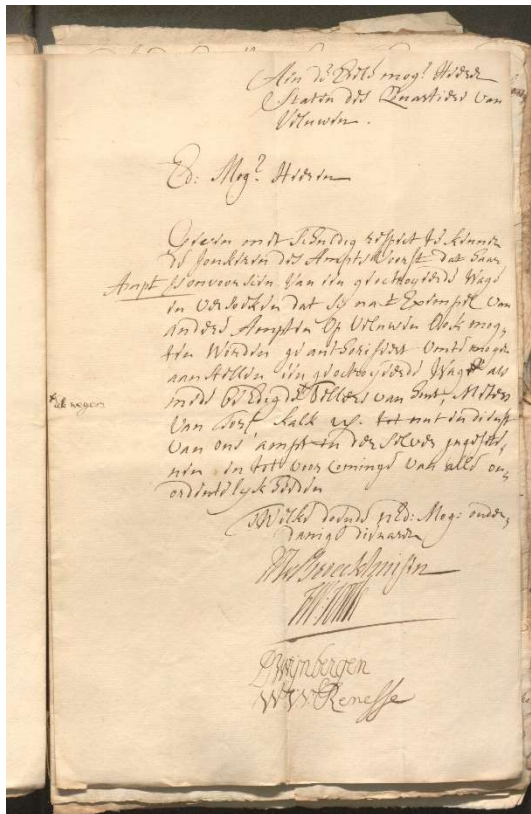
³⁶ Groenenberg, 2003

De waag van het ampt Voorst sinds 1727

De waag van het ampt Voorst stamt uit 1727.

Het ampt verzocht het Kwartier van Veluwe per brief om toestemming een waag te mogen oprichten. Het ging om het wegen van eek, hout, turf en kalk. Tabak werd in de aanvraag niet genoemd, dus zo'n belangrijk handelsproduct zal dat niet geweest zijn:

"Aen Ed mog Heeren Staten des Quartiers van Veluwen
Ed. Mog. Heeren

Brief van de amptsjonkers van Voorst aan de Staten van het Kwartier van Veluwe, 1727.
Gelders Archief.

Geven met schuldig respect te kennen de jonkeren des Ampts Voorst dat haar Ampt is onvoorsien van een geoctroyeerde Wage en

versoeken dat sij na 't Exempel van anderen Ampten op Veluwen ook mogten worden geauthoriseert om te mogen aanstellen een geoctroyeerde Waghe als mede beEdigde Eek wegers, Tellers van hout, Meters van Torf, kalk en so tot nut en dienst van ons ampt en ... en tot voorcominge van alle .. ordentelijk houden."³⁷

Op de kwartierdag van 8 mei 1727 werd het verzoek behandeld en gehonoreerd onder herhaling van de volgende aangedragen argumenten:

"Op Requeste vande Jonkeren des amts voorst versoekende na het exempel van andere amten op Veluwen te worden geauthoriseert tot het aanstellen van een geoctrooijeerde waeg, als mede beëdigde eek-wegers, tellers van hout, meters van torff, kalk en so tot nut en dienste van voorsch amt en ingesetenen van dien.

Haer Ed. Mog hebben het verzoek ... voor so veel dat van de waeg aengaet toegestaan ende de ordina.. Heeren Gedeputeerden geauthoriseert om het selve te reguleren ende andere pointen, inde requeste vervat, gehouden in staet."³⁸

De Gedeputeerden van het Kwartier regelden vervolgens de details. Voortaan diende het ampt jaarlijks 15 gulden aan het Kwartier van Veluwe te betalen als belasting voor het verkregen recht op de waag.

³⁷ Bijlagen tot de Kwartierrecessen, 1727

³⁸ Kwartierrecessen, 1727

“Bij quartiers resolutie op heden genomen geaccordeert sijnde aan den ampte van Voorst het houden van een wage, is na deliberatie goetgevonden den impost van die Wage bij provisie voor den tijt van een jaar den 1 . Julii 1727 aanvank sullende nemen aan welgemelten Ampte te verpaghten voor een Somma van vijffthien guldens.”³⁹

De aanvraag en de behandeling van de waag hadden kennelijk wat lang geduurd, want het ampt liet er geen gras over groeien. In het amptboek van Voorst is voor 29 mei 1727 genoteerd:

“Een wage voort ampt verkregen.

Sijn de Hrn. Ampts Jonkeren vergadert om bekend te maken, dat op de quartierdag nu int begin van dese maand gehouden, de Hrn. vant quartier aen dit amptshalven toe gestaan een wage soo als op meer ampten is geschiet, mits dat wij dat regt van de Hrn. Gedep. vant quartier soudon pagten.

De Wage verpagt voor 3 jaren.

Voorts bekend gemaakt dat wij om geen tijd te versuijmen ook al publicatien hadden laten doen, om van dage de selve publijk te verpagten. gelijk die dan eijndelijk ook verpagt is voor den tijd van drij jaren, welke verschenen sullen sijn op ultimo Janua. 1730 aan Wolter Brascamp, custos tot Twelle voor f. 225=0=0. Alles ingevolge de vurwarden daar van sijne.”⁴⁰

³⁹ Resolutie van Gedeputeerden over de hoogte van de impost van de waag, 1727

Nederduitsch-gereformeerde kerk van Twello gezien vanuit het noorden. Rechts de gronden achter het oude kostershuis.

Daarmee was het gerealiseerd.

Wolter Brascamp (Twello 1694 - Twello 1755), koster/schoolmeester van de Nederduitsch-gereformeerde gemeente van Twello werd de eerste waagmeester. Hij woonde in 1749 in het kostershuis, de Costerije, direct ten oosten van de kerk.

Wagen in Nederland

Verschillende plaatsen in het Kwartier van Veluwe hadden een waag. Er waren stadswagen in Arnhem, Hattem, Elburg, Harderwijk en Wageningen. Dorpswagen in de buurt van Voorst waren in Brummen en Rheden. Verder waren er onder andere dorpswagen in Putten en Nijkerk. Plaatsen zoals Heerde, Epe, Nijbroek en 't Loo hadden toentertijd geen waag.

Aan de andere kant van de IJssel waren wagen in Deventer, Zutphen en Doesburg.⁴¹

In Nederland bestonden wagen sinds de 11de eeuw. Door de toename van de handel kwam er meer behoefte aan betrouwbare weegfaciliteiten. Eerst zullen die wel in particuliere handen zijn geweest, maar geleidelijk

⁴⁰ Erve, z.d.

⁴¹ Opgave der imposten, 1785

eigenden de landsheren, zoals de hertogen van Gelre, zich het recht op de waag toe. Die exploiteerden zelf de waag of ze verpachtten hem. Ook werd het waagrecht wel geschonken of verkocht. In de 18de eeuw berustte het waagrecht op de Veluwe bij het Kwartier van Veluwe, behorend tot het gewest Gelderland.

Het waagrecht was economisch en zakelijk interessant. De handel was gediend met goede weging en door geijkte weging en reglementering konden handelsconflicten worden voorkomen. Bovendien werd door een waag de nodige handel aangetrokken, met allerlei nevenactiviteiten zoals transport en opslag tot gevolg. De waag was een motor voor economische vooruitgang.

met lede ogen de opkomst van dorpswagenaars aanzagen. De stadsbesturen vonden dat de stad er was voor de handel en de nijverheid, het platteland voor de agrarische productie. Markten en wagenaars hoorden daarom thuis in de stad. Overigens blijkt uit de archieven niet dat bijvoorbeeld Deventer en Zutphen moeite hadden met de komst van de Voorster waag.

Verpachting

De verpachting van de Voorster waag was in het begin steeds voor drie jaar, waarbij het onbekend is of de aanbesteding ervan openbaar of onderhands was. De waagmeester betaalde een overeengekomen bedrag en vervolgens waren alle waaggelden voor hem.

De betaling van de pacht in Voorst ging de eerste jaren niet zonder problemen. Scholtus Cornelis Haastenburg moest eraan te pas komen om de pacht voor de jaren 1727-1729 te innen. Waarom dat nodig was, is niet bekend. Haastenburg ontving er 5% aan *maanpenningen* voor. In 1730 werd de pachtovereenkomst vernieuwd. Kennelijk waren de inkomsten van de waag tegengevallen want de nieuwe pacht prijs werd verminderd tot het bedrag van 125 gulden, wat door Wolter Brascamp vanaf 1731 werd betaald.⁴²

Zoals in het amptsboek van Voorst staat genoteerd, waren aan de pacht voorwaarden verbonden. Er zal wel iets van een aanbestedings- en waagreglement hebben bestaan, maar dat is er niet meer. Daarom

C. Pronck, *De groote Markt en Wijnhuis te Zutphen*, 1729. Rijksmuseum Amsterdam. In het Wijnhuis was de Zutphense waag gevestigd.

Het waagrecht was dus geld waard en daarmee een bron van inkomsten voor de landheer.

Het is begrijpelijk dat de steden waar als eerste wagenaars werden gerealiseerd,

⁴² *Ambtsboeken*, 1731

nemen we de reglementen van andere wagen als voorbeeld om te schetsen wat er mogelijk in Voorst gebeurde.

Vaak was er bij de verpachting van wagen sprake van een borgstelling om te verzekeren dat de verplichtingen die met de pacht waren aangegaan, zouden worden nagekomen. De borgen moesten in goeden doen zijn en waren waarschijnlijk elk voor zich aansprakelijk. In het reglement van de stad Rheden staat bijvoorbeeld het volgende:

“En voorts bij den slag moeten stellen twe cufficante borgen onder de renuntiatie van de Exceptie van excussie en devisie, waar van de uijtlegginge is dat de voorsz. borgen, en selfs eene van dien voor den inhoude deeser geheele conditien sal kunnen werden geëxecuteerd, sullende geene pagters of borgen werden aangenomen die nog eenige penningen van de laatste pagtingen nae advenant des tijds gerekent aan de Stadt soude mogen verschuldigt wesen, werdende soo pagters als borgen in 't gunt voorsz. bij desen gecondemneerd en haere personen en goederen daar voor verklaart verbonden en executabel.”⁴³

In Voorst kwam borgstelling maar een keer aan de orde en wel in 1745. Toen vernieuwde het ampt de pacht aan Wolter Brascamp onder borgstelling door “Jan Meilinck smith en Wijer Jochems Sonneberg”.⁴⁴

Jan Meilinck was **Jan Meilink** (1702-1766). Hij was onderschout van het ampt en woonde in 1749 in de Olde Smit in Twello, tegenover de Klok waar hij ook eigenaar van was.⁴⁵

De Klok werd later verkocht aan Jan Cronius en Geertruid Claessen, een tweetal dat in 1768-69 bij een tabakstransactie betrokken was.⁴⁶

Wijer Jochems Sonneberg was **Wijer Jochems** (1705- Wilp 1753). Hij woonde in 1749 op de (bouwhof van de) Zonnenberg.

Wijer Jochems stond in het haardstedenregister uit 1749 als kapitalist te boek (je beschikte dan over ten minste 5000 gulden) en Jan Meilink beschikte over het nodige onroerend goed. Beide heren zullen wat betreft de borgstelling ruimschoots aan de wensen van het

De Olde Smit in 2023. Het is het oudste nog bestaande dorpspand in Twello. Hier woonde in 1749 Jan Meilink, onderschout van het ampt Voorst.

ampt voldaan hebben.

In hetzelfde jaar 1745 werd voor het eerst een nieuwe pachtovereenkomst voor zes jaar aangegaan. Er werd afgesproken dat beide partijen de mogelijkheid hadden om de pacht na drie jaar op te zeggen. Wat er vervolgens precies gebeurde is niet bekend, maar het ampt maakte van

⁴³ Deys, 1985

⁴⁴ Erve, z.d.

⁴⁵ Groenenberg, 2010

⁴⁶ Groenenberg & Vredenberg, 2017

die mogelijkheid gebruik en zegde de pacht per juni 1748 op.

Hield de waagmeester zich niet aan de afspraken of was de omzet op de waag zo hoog dat het ampt zich met de betaalde pachtprijs tekortgedaan voelde? We weten het niet.

Het volgende bericht dateert pas uit 1753. Toen besloot het ampt dat de pacht van de waag die eind juni 1754 afliep, weer voor zes jaar moest worden aanbesteed:

“De pacht van Tollen en Waghe d’eerste teegens den 13 April en d’ander ultimo Junij 1754, komende te expireren, soo worden de presente gecomm. Heeren Jonckeren tot de tollweegen versogt om die verpachtinge weederom in ’t publieck voor den tijt van ses jaren te laten doen en bij te wonen.”⁴⁷

Het ampt vroeg om de pacht openbaar aan te besteden, maar of dat daadwerkelijk is gebeurd valt te bezien. Er is geen enkel document gevonden dat melding maakt van het

aanbestedingsproces van de Voorster waag. De pacht in 1754 werd gegund aan Engelbert Brascamp, zoon van eerste waagmeester Wolter Brascamp die kort daarna is overleden.

Engelbert Brascamp (Twello 1728 - Twello 1807) was evenals zijn vader koster/ schoolmeester, maar ook dijkshrijver (secretaris) van het waterschap.

De pachtsom was ondertussen fors verhoogd van 125 naar 230 gulden.

Voor de jaren na 1754 ontbreken de details. Engelbert betaalde jaarlijks zijn pacht, het ampt droeg steeds de belasting van 15 gulden af aan het Kwartier van Veluwe en de pachtovereenkomst werd periodiek vernieuwd, vanaf 1779 weer voor periodes van drie jaar. De laatst bekende afrekening van de pacht in de 18^e eeuw is uit 1792.

Daarna zijn er nog afrekeningen uit de jaren 1802 tot en met 1806, waarbij Engelbert Brascamp nog steeds waagmeester was en de pachtsom onveranderd op 230 gulden stond. Vanaf 1807 ontbreken nadere

The image shows a handwritten document in cursive script. The text reads: 'Verklaare ik onvoorgeten te hebben geen Tabak gewaagen te hebben, sedert myn afgegeve declaratoir in den Jaare 1791. Datum Twello den 13 September 1792. Engelbert Brascamp Waagm^e des Ampts Voorst.' The signature 'Engelbert Brascamp' is prominent, followed by 'Waagm^e des Ampts Voorst.' which is underlined with a wavy line.

Verklaring van Engelbert Brascamp uit 1792. Gemeentearchief Voorst.

⁴⁷ Erve, z.d.

gegevens. Dat is ook het jaar waarin Engelbert Brascamp overleed.

Verplichtingen van de waagmeester

De precieze verplichtingen waaraan de Voorster pachters moesten voldoen zijn onbekend, maar afgaande op de reglementen van andere wagen, begon het met een eed van de waagmeester. Het ampt Lochem schreef daarover in 1768:

“Bij ingang van de pacht of collecte sal den pachter, collecteur of waagmeester vooraf met eede moeten uitsweren dat hij regt en getrouwelijk sal weegen, van al het gewogene nauwkeurig boekhouden, en daar van dies vereijst wordende aan cooper en verkooper nauwkeurig schijn of billiet geven.”⁴⁸

Onder getrouwelijk wegen zal men verstaan hebben het “naauwkeurig te weegen, elk het zyne te geeven; (...) , de schaaen schoon, en onder het weegen geene hand aan de schaal te houden, maar de balans op zichzelf te laten dryven.”⁴⁹

Vervolgens kwamen er bepalingen voor het gebruik van een *kleine* en een *grote waag*, het ijken van de gewichten en het onderhoud. Bij wagen werd onderscheid gemaakt tussen de kleine en de grote waag. De kleine waag werd gebruikt voor het wegen van goederen tot 25-30 pond. Daarboven ging alles op de grote waag. In Lochem: “Al het geen dat onder de 30 ponden weegt, sal op de

kleine schaal gewoogen worden, dat boven de 30 ponden swaar is sal op de grote waege gewogen worden.”⁵⁰

Een waag was een gelijkarmige jukbalans. Hij werd ook wel evenaar genoemd en was gemaakt van ijzer. De as van het juk was opgehangen in

Gelijkarmige jukbalans uit 1640. De balans hangt ter decoratie in restaurant De Waag te Doesburg. Foto uit 2022.

een zogenaamde schaar.

Om de wrijving te verminderen had de eivormige as een punt die was gemaakt van gehard staal. Die punt draaide op zijn beurt op een gehard oppervlak.

As van het juk van een waag uit 1707. De punt van de as is gemaakt van gehard staal en draait op een zo klein mogelijk oppervlak voor de minste wrijving.

⁴⁸ *Concept-reglement stadswaag Lochem, 1768*

⁴⁹ *Algemeen huishoudelyk-, natuur-, zedekundig- en kunstwoordenboek, 1785*

⁵⁰ *Concept-reglement stadswaag Lochem, 1768*

Aan de uiteinden van het juk zaten haken, die ook met geharde assen waren bevestigd. Een waag met dergelijke assen werd een *Hollandse waag* genoemd. Ze dateren ongeveer van het jaar 1600. De Hollandse waag had een nauwkeurigheid met een afwijking van ongeveer ½ procent.⁵¹ In Voorst is zonder twijfel van een dergelijke waag gebruik gemaakt. Het beschreven instrument was in 1727 gemeengoed en de aanvraag van het ampt bij het Kwartier van Veluwe spreekt niet voor niets van een “geoctroyeerde Waghe”.

Kleine wagen hingen niet altijd aan een vast punt. Soms waren ze mobiel en hingen ze bijvoorbeeld aan een driepoot. In Eindhoven hing de kleine waag op de Markt “in de buurt van de grote lindeboom boven een tafeltje”.⁵² De kleine waag van IJsselstein was 1,70 meter⁵³, in het Fries Landbouwmuseum hangt een kleine boterwaag van ongeveer 80 centimeter.

Kleine boterwaag in het Fries Landbouwmuseum, 2022.

Grote wagen hingen vast aan de zolder van een waaggebouw, een schuur of een afdak, soms aan een soort rail waardoor ze half in de

deuropening konden worden geschoven. De goederen bleven dan buiten, terwijl de weger binnen stond. De grote waag in IJsselstein was 2,60 meter, die in Delft, in het huidige eetcafé De Waag, was 3,20 meter.

Grote waag van IJsselstein. Murk (1991).

Naast de voorschriften voor de waag zullen er ook regels zijn geweest voor de gewichten en het onderhoud. Gewichten werden doorgaans jaarlijks geijkt, maar er was niet overal een vaste termijn. Het onderhoud bestond met name uit het schoonhouden van het “gaende werk”.⁵⁴

Het is niet bekend of de waag en de gewichten aan de Voorster waagmeester ter beschikking werden gesteld, of dat hij er zelf voor moest zorgen. In het amptboek noch in de rekeningen van het ampt wordt gerept over kosten die voor reparatie of vernieuwing moesten worden gemaakt. In Rhenen was de waag met

⁵¹ Murk, 1991

⁵² *Waaggebouw*, 2015

⁵³ Murk, 1991

⁵⁴ Murk, 1991

toebehoren van de stad en moest aan het eind van de pachtperiode alles weer in de oorspronkelijke staat worden opgeleverd: “alle het gereetschap van de waag tsij touwen, schaelen, wip, 't gewigt en voorts niets uijtgesondert moeten onderhouden en t selve in goede reparatie t'eijnde sijne pagt jaren opleveren.”⁵⁵

Ten slotte moesten waagmeesters soms verplicht gebruik maken van gezworen wegers. In Voorst lijkt dat ook het geval want het ampt vroeg toestemming “om te mogen aanstellen beëdigde Eek wegers, Tellers van hout, Meters van Torf, kalk” enz. Of het in praktijk ook wat voorstelde, weten we niet, want er wordt in de beschikbare documenten verder geen enkele melding van gemaakt.

Waaggebouw aan de Welle in Deventer, 2022. De waag werd in 1862 naar dit gebouw overgebracht. Op de IJsselkade voor het pand stond een ijzeren loskraan.

Waar hing de waag

Het is niet bekend waar de waag precies hing. Het ligt voor de hand dat Twello de plaats van de waag was. Daar woonden immers de waagmeesters en die moesten bij het wegen aanwezig zijn. Het wegen was geen dagtaak en het is niet waarschijnlijk dat de waag in het 18de-eeuwse Twello vaste openingstijden had. De waagmeesters zullen in actie zijn gekomen als er wat te wegen viel en dan zal de waag niet te ver van hun huis zijn geweest.

De waag zal niet in een afzonderlijk waaggebouw hebben gehangen, daarvoor werd er te weinig gebruik van gemaakt. Vermoedelijk hing hij in een schuur, bij een herberg of ergens onder een afdak. Misschien wel bij de achtereenvolgende waagmeesters thuis. Het reglement van de stad Rhenen zegt daarover:

“Den pagter sal selfs een bequame plaatse tot deselve waag t'sijnen kosten moeten besorgen sonder dat de Stadt daar mede of met het versetten van dien sal te doen hebben mitsgaders t'sijnen kosten.”⁵⁶

De bereikbaarheid van de waag was van belang. In de steden vond je ze daarom op plaatsen waar de handel plaatsvond, aan de markt, de gracht of bij de haven. In Deventer bijvoorbeeld, stond het waaggebouw eerst aan de Brink en later aan de Welle. Op het platteland speelde dat natuurlijk niet zo. Ligging aan een doorgaande weg was vermoedelijk voldoende, zoals in Twello aan de Dorpsstraat annex Brink, aan de latere

⁵⁵ Deys, 1985

⁵⁶ Deys, 1985

Rijksstraatweg of aan een van de verbindingswegen daarnaartoe, bijvoorbeeld aan de Kletterstraat, de huidige Stationsstraat.

Er is gesuggereerd dat de Voorster waag zich wellicht in de Beld bevond, een in 1958 afgebroken oude boerderij aan de huidige Oude Rijksstraatweg. Die boerderij werd ook de Grutterij genoemd. Daar zijn echter geen aanwijzingen voor. Het Deventer Dagblad schrijft in 1958 over de Beld:

“De knechtenkamer is gelegen boven de woonkamer van de boerderij. Daaronder treft men nog een prachtig gewelfde kelder aan die moet hebben gediend voor grote opslagen. Sommige mensen menen daaruit op te moeten maken dat de Grutterij eertijds ook dienst heeft gedaan als waag maar iedere zekerheid daarover ontbreekt.”⁵⁷

De Beld of Grutterij aan de Oude Rijksstraatweg in Twello. www.facebook.com.

De aanwezigheid van een grote opslag zoals in de Grutterij, zegt in het algemeen weinig over de vraag of een gebouw een waag herbergde. De meeste waaggebouwen hadden slechts een kleine ruimte voor het wegen, maar meer ook niet. De rest van het gebouw werd doorgaans voor andere doeleinden gebruikt, zoals het huisvesten van de schutterij. De Voorster waag kan heel goed hebben gehangen onder een afdak aan de Twellose Brink, in de herberg bij Van Enter of bij de waagmeesters thuis, in de Costerije of in het bouwhuis van het Grotenhuis Veenhuis.

Het einde van de waag

Het is niet bekend wanneer de Voorster waag ophield te bestaan. De laatste afrekening van de waag dateert uit 1806.⁵⁸ In de nog bestaande Voorster jaarrekeningen van 1811 en later wordt de waag niet meer vermeld.⁵⁹ Dat in tegenstelling tot de pacht van de tolwegen die in de 18de eeuwse bronnen steeds in een adem wordt genoemd met die van de waag. De pacht van de tolwegen bestond in de jaarrekeningen van 1811 en later nog steeds. Ook van de jaarlijkse betalingen van 15 gulden belasting aan de rechtsopvolger van het Kwartier van Veluwe was geen sprake meer. Misschien was de waag opgehouden te bestaan met de dood van waagmeester Engelbert Brascamp in 1807.

⁵⁷ *Valt oude Twellose boerderij ten prooi aan de sloper?*, 1958

⁵⁸ *Rekeningen wegens de pacht van de waag*, 1801-1806

⁵⁹ *Overzichten van ontvangsten en uitgaven gemeente Twello*, 1811-1817

In het algemeen verloren de wagen in Nederland in de loop van de 19de eeuw hun functie. Er kwam geijkte weegapparatuur op de markt waar

verkopers en kopers gebruik van gingen maken, en de opkomende fabrieksmatige productie stond borg voor gegarandeerde gewichten.

De teelt van tabak onder de Franse tabakregie in 1812 en 1813

Tijdens de inlijving van de Nederlanden in het Franse keizerrijk (1810 - 1813) had de staat het monopolie van de bewerking en de verkoop van tabak. De zogenaamde *tabakregie* werd in 1811 ingevoerd.

had verschillende redenen, waaronder het tegengaan van misbruik door tabakshandelaren en fabrikanten, en het spekken van de publieke schatkist.⁶⁰

Ook de teelt werd gereguleerd, waarschijnlijk om Franse inlandse telers te beschermen. In 1812 en 1813 moesten Nederlandse telers vóór 1 maart opgeven hoeveel tabak ze wilden verbouwen. Het Departement moest daar vervolgens toestemming voor geven. Telers waren daarna verplicht om hun oogst tegen vastgestelde prijzen aan de overheid aan te bieden voor opslag in staatsmagazijnen en verdere verwerking. In het Departement van de Boven-IJssel, waar Voorst toen onder viel, waren de magazijnen in Arnhem, Nijkerk, Wageningen en Doesburg. Op de teelt werd toezicht gehouden door commiezen van de Administratie en op overtreding van de regels stond uitsluiting van verdere teelt.

Het voormalige ampt Voorst werdee tijdens de Franse inlijving anders ingedeeld. Twello, Wilp en Voorst werden afzonderlijke mairies (gemeentes). Nijbroek, Terwolde en Welsum gingen samen in de gemeente Nijbroek. Elke teler moest tijdig zijn aangifte doen bij "den maire zijner gemeente".

Régie-tabak, Keizerlijke Tabaks-Fabrieke, 1810 - 1813. Rijksmuseum Amsterdam.

Het hield in dat de aankoop van tabaksblad, de bewerking van het ruwe product en de verkoop van tabaksartikelen het alleenrecht werd van de staat. De uitvoering ervan was in handen van de Administratie van de Vereenigde Regten. Het monopolie

⁶⁰ Kort berigt der voornaamste verpligtingen, opgelegd bij de keizerlijke wetten en decreten,

betrekkelijk de vereenigde regten, tabak, 1812

Van Twello, Wilp en Voorst zijn van het jaar 1812 gedetailleerde opgaves bekend, maar het is onzeker of die werden toegekend. Onderstaande tabel geeft een overzicht van de beschikbare gegevens.⁶¹ Ter vergelijking zijn de ook totale opgaves van de drie arrondissementen van het Departement van de Boven-IJssel weergegeven.

Jaar	Gemeente	Naam van de teler	Aangevraagd areaal (ha)	Aantal planten	Toegekend areaal (ha)
1812	Twello	J.W. Bloo	0,2000	2.400	onbekend
		J. Driessen	0,1909	2.400	
	Wilp	H. van der Beld	0,1450	12.030	
		G.J. van Scheelen	0,2129	9.800	
		M. Berends	0,1537	4.190	
	Voorst	A.W. Sloet	1,6200	66.000	
		T. Weijers	0,3400	15.360	
		B.W. Krepel	0,3300	7.200	
	Nijbroek	geen	0	0	
TOTAAL			3,1925	119.380	

Jaar	Arrondissement	Aangevraagd areaal (ha)	Aantal planten	Toegekend areaal (ha)
1812	Arnhem	800,7105	30.631.426	onbekend
	Tiel	522,4409	21.892.676	
	Zutphen	204,9908	6.614.284	
	TOTAAL	1528,1422	59.138.386	

Aangevraagde arealen tabak in 1812. Gelders Archief.

Opvallend is dat alle aangevraagde arealen, met uitzondering van die van A.W.W. Sloet, kleiner waren dan de minimale oppervlakte van 0,4 ha die was voorgeschreven. Misschien werd dat oogluikend toegestaan omdat de Administratie van de Vereenigde Regten zijn zaken nog niet op orde had.⁶²

Verder is opvallend dat er tussen de diverse telers een groot verschil

bestond in het aantal tabaksplanten per hectare. Het gemiddelde aantal per hectare was bijna 40.000, uitschieters naar boven en naar beneden waren 80.000 (H. van der Beld) en 12.000 (J.W. Bloo en J. Driessen). Dat wordt anders als wordt bedacht dat er op een perceel doorgaans ook tussenruimte was voor paden en afscherming tegen de wind. Misschien hield de een bij zijn opgave wel rekening met die tussenruimte en de ander niet. Op die manier bekeken kwamen ze wellicht toch allemaal in de buurt van de geadviseerde plantafstand van 33 tot 36 centimeter.⁶³

Uit de gemeente Nijbroek waren geen opgaves. Gezien het strakke regime van de tabakregie moet ervan worden uitgegaan dat in die periode in Nijbroek geen reguliere teelt plaatsvond.

Voor het jaar 1813 zijn alleen de totalen van de opgaves en de toegekende arealen bekend. In Twello en Wilp meldde niemand zich dat jaar aan. Misschien waren de telers ontmoedigd geraakt. Mogelijk was hun aanvraag in 1812 niet gehonoreerd omdat hun arealen te klein waren. Het kan ook zijn dat de opgelegde eisen waaraan de teelt en het eindproduct moesten voldoen, te veel gevraagd waren⁶⁴. In Voorst nam totale het areaal iets toe (van 2,3 naar 2,6 ha) en zal daarmee voldaan hebben aan het vereiste minimum van 0,4 ha per aanvrager. De Voorster aanvragen werden echter geen van alle toekend. In de ogen van het

⁶¹ *Afgifte van vergunningen en tabakszaad*, 1812

⁶² Roessingh, 1976

⁶³ *Tabaksplanting*, 1812a

⁶⁴ *Tabaksplanting*, 1812a

Departement van de Boven-IJssel was het totaal van de aanvragen in het departement veel te hoog. De prefect honoreerde uiteindelijk slechts de helft, waarbij de voorkeur uitging naar de grote planters. Argumenten die daarvoor werden gehanteerd waren onder andere het gebrek aan goede droogschuren, slechte kwaliteit en ontduiking van de tabakregie in het voorgaande jaar.⁶⁵

Jaar	Gemeente	Aangevraagd areaal (ha)	Toegekend areaal (ha)	Procent
1813	Twello	0	0	
	Wilp	0	0	
	Voorst	2,597	0	0
	Nijbroek	0	0	
	TOTAAL	2,597	0	0
Jaar	Arrondissemnet	Aangevraagd areaal (ha)	Toegekend areaal (ha)	Procent
1813	Arnhem	769,0345	409,2168	0,53
	Tiel	434,5038	245,9138	0,57
	Zutphen	137,9203	44,7975	0,32
	TOTAAL	1341,4586	699,9281	0,52

Aangevraagde en toegekende arealen in 1813. Gelders Archief.

Van acht Voorster planters uit 1812 zijn de namen bekend. Hieronder volgt een kort overzicht van wie het waren.

J.W. Bloo was **Jan Willem (Joannes Wilhelmus) Bloo (Blo of Belo)** (Wilp 1763 - Voorst 1831), landbouwer onder Twello. In 1812/13 woonde hij op het Veldwijk, een boerderij aan de doorgaande weg van Apeldoorn naar Deventer met 6½ morgen grond.⁶⁶ Hij was een vermogend man. Naast het Veldwijk was hij ook eigenaar van de Bijvank, een “voor weinig Jaren geheel nieuw getimmerd huis” aan de overkant van de weg met in totaal 15

morgen bouw-, weiland en bos. Verder bezat hij nog 32 morgen grond in Twello en op de Wilpse klei. Waar hij zijn tabak teelde is onbekend. Hij verkocht het Veldwijk en de Bijvank in respectievelijk 1819 en 1823.⁶⁷ Wat er daarna met zijn kapitaal is gebeurd is onbekend. Hij overleed in 1831 zonder enig roerend of onroerend goed achter te laten in het huis van de weduwe van Teunis de Haan (abusievelijk aangeduid als De Haas) op Bussloo.^{68,69}

J. Driessen was vermoedelijk **Jochem (Joachim) Driessen (Buitenkamp)** (ca. 1757 - Twello 1824), daghuurder in Twello. Hij woonde in een arbeiderswoning met de naam Buitenkamp. Geleidelijk namen hij en zijn kinderen die naam als tweede naam aan. De Buitenkamp lag aan de huidige Stationsstraat in Twello en was met omringende bouwlanden op dat moment in bezit van Rudolph Hendrik Johan Veeren van de Basselt.

Tabakdrogen in een Betuwse boerderij in het Nederlands Openluchtmuseum, 2022. De Franse overheid gruwde van deze manier van drogen en gebruikte het als een van de argumenten om de Nederlandse tabaksteelt te beperken.

⁶⁵ *Brief over de toewijzing van teelt aan grote planters, 1813*

⁶⁶ *Bericht van verkoop van de Bijvank, Veldwijk en meer, 1810*

⁶⁷ *Verkoop van de Bijvank, 1819 en 1823*

⁶⁸ *Overlijdensakte Jan Willem Bloo, 1831*

⁶⁹ *Memorie van successie Jan Willem Bloo, 1831*

Wellicht verbouwde Driessen de tabak op het bouwland achter zijn huis. Het kan ook zijn dat hij voor de tabaksteelt gebruik maakte van het bouwland aan de overkant van de weg, de Kleine Ongenade. Dat was toen in bezit van de familie Van Welbergen. Die woonde op de Duifhuiskamp aan wat nu de Oude Rijkstraatweg heet. De familie had daar vroeger zelf tabak geteeld en had bij de Duifhuiskamp nog een tabaksschuur. Mogelijk heeft Jochem Driessen daar gebruik van gemaakt.

H. van der Beld was waarschijnlijk **Hendrikus van den Beld** (Wilp 1766 - Wilp 1837).

Hij was getrouwd met Johanna Maria Brouwer en boerde op erve 't Zand.

Buddezand, 1917. Historische Vereniging Voorst. 't Zand werd geleidelijk ontwikkeld tot buitengoed. De boerderij stond achter het huis waar nu de tuin is. Mulder (2023).

Hendrikus was een duizendpoot. Naast landbouwer was hij taxateur, gemachtigde bij de verkoop van goederen, huwelijkscommissaris en geërfde van de marke Aard en Aardenbroek. In 1824 kochten hij en zijn vrouw de boerderij de Hofstede aan de Voordersteeg. Daar overleed hij in 1837.

Gerrit Jan van Scheele (Wilp 1754 - Deventer 1839) was herbergier op de

Dood. Dat was een herberg annex boerderij op de Steenenkamer. Al in 1703 werd daar tabak geteeld getuige een rechtszaak van het gewest Gelderland tegen Reinier Besselink. Gerrit Jan van Scheele was ook tabaksteler bij de verkoop van de partijen Voorster tabak in 1783.

M. Berends was vermoedelijk **Martinus Berends** (Twello 1748 - Wilp 1836). Hij was getrouwd met Hendrina Jansen en woonde bij zijn huwelijk in 1780 op het Noordijk. Nadat hij weduwnaar werd, hertrouwde hij in 1802 met Zwaantjen Alferink. Bij zijn overlijden was hij daghuurder.

A.W. Sloet was **Adriaan Wolter Willem Baron Sloet** (Zutphen 1744 - Voorst 1824).

Sloet was hoofdschout van Middelveluwe en grootgrondbezitter. Hij woonde op het huis Zinderen bij Voorst. Tot zijn bezit hoorde onder andere het erf Groote Middelbeek, waar hij rond 1812 een tabaksschuur had gebouwd. In veilingstukken uit 1819 wordt daar melding van

Het Sinderen, 1985. Historische Vereniging Voorst.

gemaakt: “eene voor weinige jaren nieuw gezette tabaks-schuur.”⁷⁰

T. Wijers was **Tilleman (Telman) Wijers** (Bronkhorst 1761 - Voorst 1813). Hij woonde op de Snauwert bij Voorst, een pachtboerderij van de Douairière Torck van Roosendaal. Na de dood van Tilleman op 1 januari 1813 werd een inventaris opgemaakt van de roerende goederen uit de gemeenschap die tussen hem en zijn vrouw Reinira Willemina Evers had bestaan. Onder “Boerengereedschappen” wordt “een partij tabaks spullen” vermeld.⁷¹

De tabak die Wijers in 1812 wellicht had geteeld was kennelijk al verkocht, want die wordt niet vermeld. Een

tabaksschuur wordt ook niet genoemd. Die was er misschien niet. Misschien maakte Tilleman Weijers gebruik van de schuur van Sloet bij de Groote Middelbeek. Die stond ongeveer anderhalve kilometer verderop en volgens de getuigenis onderaan de inventarislijst kenden de heren elkaar.

B.W. Krepel was **Bernhardus Wolfgang Krepel** (Epe 1754 - Voorst 1830). Hij was mede-eigenaar/fabrikant van de kpermolen Klarenbeek en van een bijbehorend omvangrijk land- en bosbouwbedrijf. In 1806 was er al sprake van een “schuur weleer aangelegt voor het tabak drogen”.⁷²

De Snauwert. www.vanwestreenen.nl.

⁷⁰ Aankondiging verkoop van de Groote Middelbeek, 1819

⁷¹ Inventaris van de gemeenschap van goederen van Tilleman Weijers, 1813

⁷² Nota van dat, wat Eigendommelijk in gebruik voor de Eigenaren der Kpermolen Klarenbeek, 1806

Tabaksschuren in het ampt Voorst

In het ampt Voorst stonden verschillende tabaksschuren. Onderstaande kaart laat dat zien. De jaartallen op de kaart zijn de jaren waarin de schuren voor het eerst zijn vermeld.

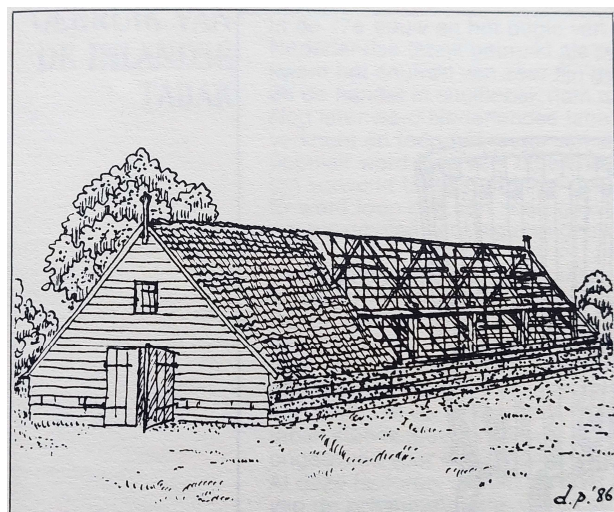
Tabaksschuren in Voorst. Op de kaart is ook de tabaksschuur onder de Gelder bij Wijhe weergegeven.

Tabak werd na de oogst gedroogd. De bladeren kregen een inkeping van ongeveer 10 cm in de hoofdnerf. Daarna werden ze een voor een op een aangepunte stok of spijl geschoven. Dat was een nauwkeurig werk. De bladeren mochten elkaar niet raken, anders zouden ze gaan schimmelen. De spijlen waren ongeveer 1,50 meter lang en er gingen ongeveer 30 bladeren op. Ze werden in de droogruimte op een regelwerk van balken gelegd. De

schuren die speciaal voor het drogen van tabak waren ingericht, waren van onder tot boven van een dergelijk regelwerk voorzien. Na een aantal weken, als de bladeren voldoende waren gedroogd, werden ze dichter op elkaar op de spijl geschoven. De hele spil werd dan verhangen, vaak naar een hoger deel in de droogruimte.

De droogruimte was soms alleen maar een afdak, een oud kippenhok of een zolder. Ook werden de deel en de stal van een boerderij gebruikt die op dat moment nog leeg stonden. Was de teelt professioneler en groter, dan werden aparte tabaksschuren gebouwd. In alle gevallen was ventilatie van belang. Tabaksschuren hadden daarvoor aparte luiken, die afhankelijk van de behoefte konden worden opengezet.

Tabaksschuren in het gebied van Amerongen en Amersfoort/Nijkerk zijn uitgebreid beschreven, onder andere door Roessingh (1986).

D. Pezarro, *Tabaksschuur in Amerongen*, 1986. Pezarro (1987).

De uitvoering van de schuren was enigszins verschillend. In Amerongen waren de schuren in het algemeen driebeukig en 9 á 10 meter breed. In het midden stond een gebint. Het aantal gebinten bepaalde de lengte van de schuur. Soms waren de schuren wel 30 meter lang. Op de gebinten rustte het hoge pannendak. De zijwanden waren 1,50 - 1,70 meter hoog en waren net als de voor- en achtergevel bijna altijd van planken. Een enkele schuur had een stenen voorgevel. In de zijwanden zaten lange, hangende of staande kleppen die opengezet konden worden om de wind door de schuur te laten waaien. Verder waren er in de voor- en achtergevel ventilatiekleppen en grote openslaande deuren.

Tabaksplanterijen aan de hoge Weg byt Lazarushuis buiten Amersfoort. 1759.

Paulus van Liender, *Tabaksplanterijen aan de hoge Weg buiten Amersfoort*, 1759. Het Utrechts Archief.

De Amersfoortse/Nijkerkse constructie was afwijkend en was in het algemeen een- of tweebeukig. De buitenkant zag er ook anders uit. De zijwanden waren veel hoger, wel 5-6 meter, en het dak iets minder steil. Het bouwwerk was in het algemeen

ook wat langer. In Nijkerk stond ooit een tabaksschuur met een lengte van 60 meter en een oorspronkelijk volume van wel 4500 m³. Het moet een imposant gezicht zijn geweest. De Amersfoortse/ Nijkerkse schuur had ook ventilatieluiken. Die stonden rechtop.

Roessingh heeft ook geprobeerd om na te gaan hoe de tabaksschuren er in de IJsselstreek uitzagen. Hij vond er geen goede afbeelding van en concludeerde dat ze vermoedelijk leken op een gewone driebeukige boerenschuur.

De grootte van tabaksschuren hield ongetwijfeld verband met de omvang van de teelt, maar uit de geraadpleegde bronnen is dat moeilijk op te maken. De enige vermelding ervan is gegeven door Hartog et al.:

“De borstwering met inbegrip van den muur is hoog 1,70 el. De loodrechte hoogte van den grond tot den top van het dak is 8,15 el, de breedte der schuur 7,70 el. Deze afmetingen blijven voor groote en voor kleine schuren dezelfde; de grootere inhoudsruimte wordt verkregen door een grootere lengte der schuur. Voor een bunder tabaksland maakt men de schuur 21,43 el lang (zonder de woning van den arbeider die gemetseld is en naar willekeur kan gebouwd worden, mede te rekenen).”⁷³

Als deze gegevens worden omgerekend naar m³, dan zou volgens Hartog et al. een schuur met een inhoud van 300 m³ voldoende zijn

⁷³ Hartog et al., 1859

voor het drogen van de tabaksopbrengst van 1 ha. Dat lijkt aan de heel krappe kant. Als wordt uitgegaan van detailgegevens zoals 35.000 planten per ha, 9 oogstbare bladeren per plant en 30 bladeren op een spijl van 1,5 meter, dan is al gauw een werk- en droogruimte nodig die meer dan het dubbele bedraagt. Dit verslag gaat daarom uit van een volume voor tabaksschuren van 300-600 m³ per ha.

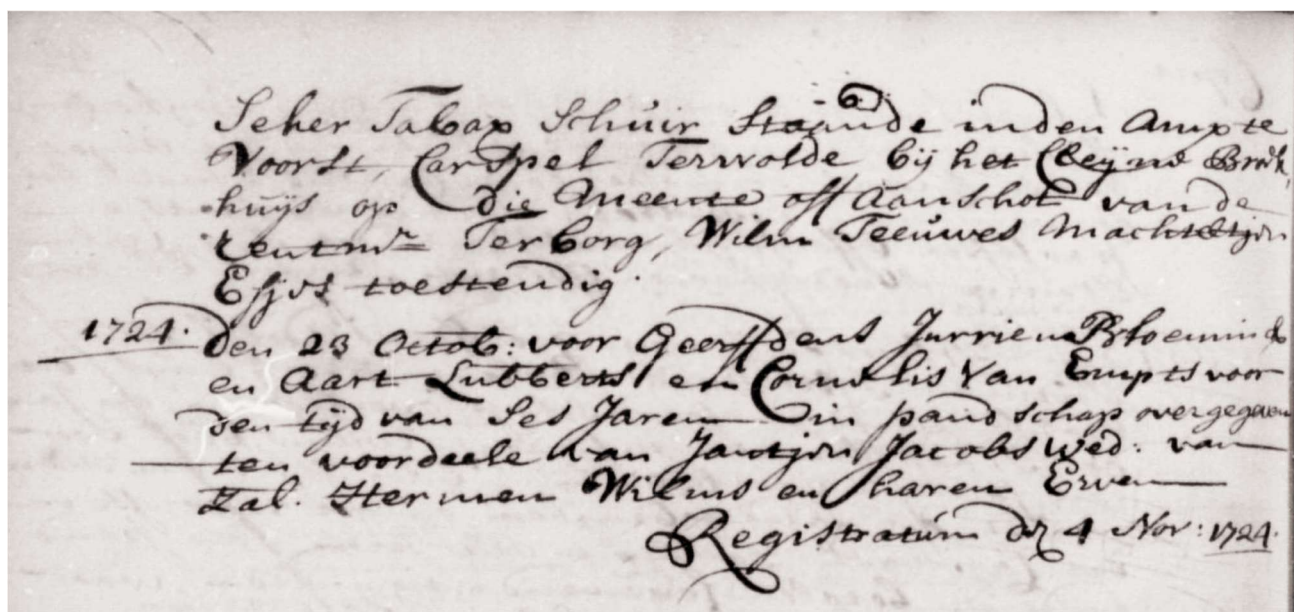
In Nederland hebben vele honderden tabaksschuren gestaan. Van der Bie meldt dat er in Nijkerk rond het jaar 1815 wel 250 stonden.⁷⁴ Roessingh telde er bij Wageningen nog ruim 50, toen de teelt daar rond 1895 stopte.⁷⁵ Voor het ampt Voorst hebben we in het bronmateriaal in totaal vier tabaksschuren gevonden. Dat is een bescheiden aantal, maar wel in verhouding tot de omvang van de teelt met de rest van Nederland. In het navolgende worden de Voorster tabaksschuren beschreven.

Cleijne Broekhuijs, Terwolde 1724

De protocollen van bezwaar van Terwolde vermelden in 1724 de verpachting van een tabaksschuur voor 6 jaar:

“Seker Tabac schuur staande in den Ampte Voorst, Carspel Terwolde bij het Cleijne Broekhuijs op die Meente off Aanschoot van de rentm^r Terborg, Wilm Teeuwes markterigtr ... toestendig 1724 den 23 Octob: voor Geerffdens Jurriens Bloeminck en Aart Lubberts en Cornelis van Empts voor den tijd van ses Jaren in pandschap overgegeven ten voordeele van Jantjen Jacobs Wed. van zal. Herman Wilms en haren Erven.

Registratum
den 4 Nov:
1724”⁷⁶

Verpachting van een tabaksschuur voor zes jaar, Gelders Archief.

⁷⁴ Bie, 2012

⁷⁵ Roessingh, 1976

⁷⁶ Verpachting tabaksschuur bij de Kleine Broekhuis, 1724

Volgens het protocol stond de tabaksschuur bij de Kleine Broekhuis, nu Broekhuizerstraat 13 in Terwolde. De schuur was van Wilm Teeuwes, markerichter, en stond op grond van rentmeester Terborg.

Dat zal **Bernard Heidentrijk ter Borch** (1668-1738) zijn geweest. Die was rentmeester van het convent van Diepenveen, dus de grond was misschien ook van het convent. Het convent had in de omgeving van Terwolde diverse bezittingen waaronder op zeker moment de boerderij Kolkenstein. Uiteindelijk kwamen Kolkenstein, Kleine Broekhuis en veel omringende gronden in bezit van de familie Servatius. Die woonde vanaf 1876 op de Matanze. De familie Servatius verkocht de Kleine Broekhuis later aan de grootvader van de huidige eigenaar.⁷⁷ Die weet zich nog te herinneren dat er vroeger op het terrein buxus werd gekweekt, wellicht een aanwijzing voor bruikbare grond voor de teelt van tabak.

Het aanschot bij de Kleine Broekhuis in 2023.

De precieze plaats van de tabaksschuur geeft nog wat te raden. Allereerst is er de formulering “op die Meente off Aanschot van de rentm^r Terborg, Wilm Teeuwes toestendig”. Het woord ‘meente’ suggereert dat het om grond ging die in gemeenschappelijk bezit was. Anderzijds lijken Ter Borch of het convent van Diepenveen de eigenaar te zijn. De protocollen van bezwaar van Terwolde uit die periode geven er geen opheldering over. Wilm Teeuwes had kennelijk van de eigenaren al eens toestemming gekregen om er een tabaksschuur op te bouwen. Dat is op zichzelf niet vreemd. Verder duidt het woord ‘aanschot’ op een smalle strook grond (al dan niet aangeslibd aan het water). Direct achter de Kleine Broekhuis lijkt niet zo’n smal perceel te liggen en aan het water ligt het daar ook niet. Dat is wel het geval wat verder naar het westen naar de Terwoldse wetering. Stond de tabaksschuur daar, dan is de aanduiding ‘Kleine Broekhuis’ onverwacht en had de aanduiding ‘Vuilewinkel’ voor de hand gelegen. Dat is een oude naam voor dat gebied.

Een goede mogelijkheid voor de plaats van de tabaksschuur is de strook grond die in 1832 op de kaart werd getekend langs de huidige Broekhuizerstraat ter hoogte van nummer 5. Die lag iets ten zuidwesten van de Kleine Broekhuis. Het was een perceel van ongeveer 100 meter lang en 5 meter breed. Het was toen in bezit van de geërfden van Terwolde. Later kwam het in bezit van de gemeente Voorst, die tot op de dag van vandaag eigenaar is.

⁷⁷ Doornebosch, 2021

Daar, aan de doorgaande weg, zal het een praktische plaats voor de tabaksschuur zijn geweest. We mogen aannemen dat de tabak direct in de buurt ervan werd verbouwd en dat het voor een reeks van jaren plaatsvond. Hoe de tabaksschuur er uit heeft gezien is onbekend, anders dan dat hij vrij smal zal zijn geweest.

Kopermolen Klarenbeek, 1806

In 1806 werden de bezittingen getaxeerd van de eigenaren van Kopermolen Klarenbeek. Tot de geïnventariseerde gebouwen in 1806 behoorde “een schuur weleer aangelegt voor tabakdrogen.”⁷⁸ De eigenaren waren de weduwe J. Hessels, de erven P. Wesselman en de erven Krepel. Hun voorgangers, Jan Hessels, Peter Wesselman en Johan Richardt Krepel, exploiteerden sinds 1764 twee kopermolens voor gezamenlijke rekening. Peter Wesselman was bestuurder en onder andere ontvanger van het ampt Voorst. Jan Hessels was koperhandelaar. Hij had zich verplicht zich tot de aan- en verkoop van het ruwe koper en het eindproduct. De derde compagnon, Johan Richardt Krepel, was “werkbaas”, bedrijfsleider zouden we nu zeggen. De geschiedenis van Kopermolen Klarenbeek is uitgebreid beschreven in *De Grote en Kleine Kopermolen Klarenbeek*.⁷⁹

Naast de kopermolen had zich geleidelijk een land- en bosbouwbedrijf ontwikkeld. Toen de erven Krepel in 1808 volledig eigenaar

werden, bouwden ze dat bedrijf flink uit. In 1848 bestond het uit ruim 286 hectare bouw-, wei- en hooiland, dennenbossen en akkermaalsbossen. Het land- en bosbouwbedrijf had 70 vaste arbeiders in dienst waarvoor het hele jaar voldoende werk was. Men had 14 paarden.⁸⁰

Land- en bosbouwbedrijf Krepel. Verzameling Bert Visser. Rechts het nog bestaande Huis Klarenbeek uit 1842.

Het is bekend hoe de tabaksschuur er ongeveer uitzag. In het archief van Landgoed Klarenbeek bevindt zich een document uit 1828, waarin de constructie van verschillende gebouwen op dat moment wordt beschreven.⁸¹

Er staat:

“Tabaks Schuur, op een steenen voet, met een Planken wand, van onder gedekt met Pannen, en van boven met Riet.”

Het is ook bekend waar de schuur precies stond. Een tweede document in het archief van Landgoed Klarenbeek geeft daar uitsluitsel over. In het document staat een opsomming van een aantal gebouwen ten behoeve van een taxatie:

⁷⁸ *Nota van dat, wat Eigendommelijk in gebruik voor de Eigenaren der Kopermolen Klarenbeek, 1806*

⁷⁹ Huisman, 2020

⁸⁰ *Beschrijving van het landbouwbedrijf van de heer J.R. Krepel te Voorst, 1848*

⁸¹ *Opgave van de constructie van diverse gebouwen, 1828*

“Een woonhuis genaamt
Klarenbeek met annexe
Bouwschuur
Een Stelte Koorenberg ten
Zuidwest vanden
Twee Korenbergen Zuidzijde ‘t
vorenstaande
Een Tabaks & Bergschuur Zuidzijde
voorenst Bergen (...)”⁸²

De tekst laat zien dat de fotograaf die de bovenstaande foto van Krepels land- en bosbouwbedrijf maakte, op de plek van de tabaksschuur heeft gestaan. Uit de kadastrale kaart van 1832 kan worden afgeleid dat de schuur een maat had van ongeveer 14x28 meter.

Duifhuiskamp, Twello 1814

Op de Duifhuiskamp, nu het huis Welbergen aan de Oude Rijksstraatweg in Twello, woonde koopman Jacob van Welbergen (ca. 1722 - Twello 1813). We kennen hem als een van de Voorster telers die in 1783 tabak verkochten aan de Arnhemse kooplieden Meijer en Lapidoth. Welbergen had in dat jaar meer dan 2 ha tabak verbouwd. Toen Jacob van Welbergen overleed, veilde Willemina Mulder, de weduwe van zijn eerder overleden zoon Albertus, het huis met omringende gronden. In de veilingstukken uit september 1814 staat:

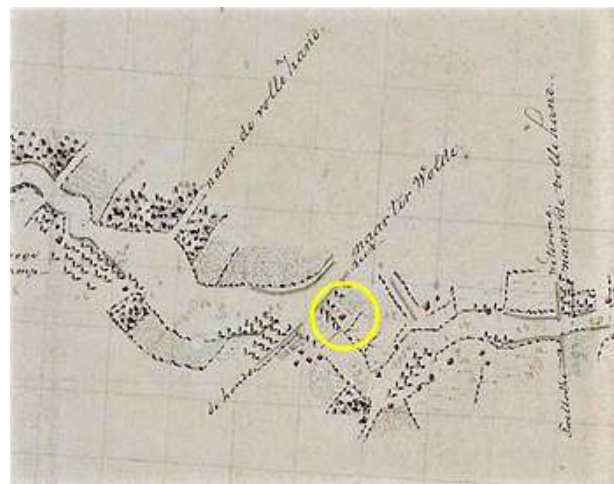
“(...) en een kamp, bouwland, de Ruwekamp genaamd, (...) groot ongeveer vier morgen honderd acht en dertig roeden waarop een tabaksschuur staat.”⁸³

⁸² *Taxatie van enige gebouwen*, ongedateerd

⁸³ *Verkoop van de Duifhuiskamp*, 1814

⁸⁴ *De postwegen van Apeldoorn tot Deventer bij de Gietelse Brouwerij en de Herberg De Zwaan*, 1810

Het moet een forse schuur zijn geweest om de tabak van zo’n groot perceel te kunnen drogen. De schuur staat vermoedelijk afgebeeld op een kaart uit 1810.⁸⁴

Tabaksschuur op de Ruwekamp, 1810. Gelders Archief.

In 1828 werd de Ruwekamp opnieuw verkocht. De tabaksschuur werd toen niet meer genoemd.⁸⁵ Ook op de kaart van de weg van Apeldoorn naar Deventer uit dat jaar staat de schuur niet meer getekend.⁸⁶

Groote Middelbeek, Voorst 1819

In 1819 veilde Adriaan Wolter Willem Baron Sloet, hoofdschout van Middelfeluwe te Voorst, de bouwhof en het erf de Grote Middelbeek. Het geheel bestond uit een huis, een berg, een boomgaard en bouw- en weilanden. Alles lag aan elkaar op de Voorster of Zinderse Klei in het kerspel Voorst en had een totale grootte van ongeveer 28 morgen.⁸⁷ Verder veilde hij een tabaksschuur die enkele jaren daarvoor was gebouwd.

⁸⁵ *Verkoop van de Ruwekamp*, 1826

⁸⁶ *Weg van Apeldoorn tot Deventer tussen kilometerpaal 39-53*, 1828

⁸⁷ *Aankondiging verkoop van de Groote Middelbeek*, 1819

A.W.W. Sloet woonde op het huis Zinderen en hij was een van de Voorster telers van tabak onder de Franse tabakregie in 1812. Toen teelde hij 1,62 hectare tabak met in totaal 66.000 planten. Om die goed te kunnen drogen is zeker een schuur nodig van 500-1000 m³.

De inzet op de veiling van de Groote Middelbeek was op 30 september 1819.

Wat betreft de aanvaarding van de tabaksschuur vermeldt artikel 10 van de veilingvoorwaarden het volgende:

“(…) en wat de woning, schuur en berg aangaat, voor zoo verre zulks in pacht is bij de tegenwoordige pachter Martinus Boerstool met Petri 1821 - kunnende de tabaksschuur na dat de tabak van dit jaar die er te drogen hangt, of nog ter droging in gehangen mogt worden, er uitgeruimd is, aanvaard worden.”

Kerven en aanspijlen van tabaksbladeren in Puiflijk (Land van Maas en Waal). Stichting Oude Toren Puiflijk.

Wat betekende dat voor de aanvaarding van de tabaksschuur? Bij de teelt van tabak werden de bladen in stappen geplukt en gedroogd. De bovenste bladeren, het zogenaamde bestgoed, als laatste in

september geplukt. Ze werden nauwkeurig aan spijlen geregen zodat

Middelbeek, Landgoed Beekzicht.

ze elkaar niet raakten en in de tabaksschuur opgehangen. Na ongeveer 6 weken waren ze voldoende gedroogd om niet meer te schimmelen. Dan werden ze voorzichtig omgespijld of zo op stapels bewaard dat er geen broei kon ontstaan. Vervolgens werd de tabak opgebost en aan een opkoper verkocht. Wanneer dat was hing van de opkoper af, maar ook van de prijs. Soms was de prijs zo laag dat de tabak meer dan een jaar werd bewaard. Daarom is met het afbreken van de tabaksschuur misschien wel gewacht tot medio 1820.

Verder zegt artikel 10:

“Blijvende na geaccordeerde koop de verkochte goederen voor risico der kopers, zullende in geval de tabaksschuur aan een ander dan die den Bouwhof trekt in eigendom overgaat die onderscheidene kopers met elkander schikkinge maken moeten over de tijd van wegruiming dier tabaksschuur, daar den grond waar op dezelve staat ten voordeele blijft van de koper van de Bouwhof.”

Hieruit kan worden geconcludeerd dat de tabaksschuur was opgetrokken uit hout. Anders zou het voor een koper erg veel werk zijn en weinig interessant om hem “weg te ruimen”. Ook kan worden geconcludeerd dat de schuur vermoedelijk speciaal voor het drogen en opslaan van tabak was gemaakt. Was dat niet zo, dan kon hij immers makkelijk voor andere landbouwdoeleinden worden gebruikt en was er weinig reden om hem apart te verkopen. Ten slotte, als het woord ‘bouwhof’ letterlijk wordt genomen, dan staat er dat de tabaksschuur niet op het erf stond, maar op het bouwland in de buurt. De inzet vond plaats in de Beer te Voorst. Het hoogste bod op bouwhof en erf kwam van Jan Willem Gerrits Bettink uit Warnsveld. De tabaksschuur werd inclusief verhogingen ingezet door Lammert Jan ten Broeke, “opziener der arbeiders op de Huize Poll”.

Van de toeslag of finale toewijzing op 22 oktober bestaat geen akte. Het is aannemelijk dat de bouwhof en het erf niet werden verkocht, want zes jaar later, in 1825, veilde de weduwe van de inmiddels overleden Baron Sloet, de Middelbeek opnieuw.⁸⁸ De tabaksschuur daarentegen werd waarschijnlijk wel verkocht, want de veilingstukken van 1825 vermelden de tabaksschuur niet meer.

Lammert Jan ten Broeke was rentmeester op de Poll en schrijver van de marke Gietelo. Hij woonde op de kapitale, maar ongewaarde hoeve de Paal in de Withagen onder Wilp. Wat Ten Broeke met de tabaksschuur deed is onbekend. Misschien brak hij de schuur af om hem bij zijn huis weer op te bouwen. In het markeboek van Gietelo staat dat hij in hetzelfde jaar - een beetje tegen de regels - bij zijn huis een stuk markegrond van 330 roede (bijna een halve hectare) aangroef en er een sloot omheen legde.⁸⁹

Het is ook mogelijk dat hij de schuur kocht om hem ergens op de grond van het Huis de Poll te gebruiken, bijvoorbeeld voor het drogen van hout dat veelvuldig beschikbaar kwam of als eekschuur bij de loswal bij het erf Lokin aan de IJssel. Bij die loswal werd vroeger eek verzameld en opgeslagen tot er voldoende was voor verder transport ervan per schip.⁹⁰ Ten slotte is het denkbaar dat de schuur ergens opnieuw als tabaksschuur weer werd opgebouwd,

Huis de Poll, 1827-1829. Gelders Archief.

⁸⁸ *Veiling van de Middelbeek, 1825*

⁸⁹ Erve, z.d.-b

⁹⁰ Aalpoel, 2022

misschien op de Boterwaard, die al van oudsher bij het Huis de Poll hoorde.

Boterwaard

Aan de linker IJsseloever, tussen de ruïne Nijenbeek en de boerderij de Middelbeek, ligt de Boterwaard, van oudsher behorend bij het Huis de Poll. In het midden van de waard, aan de rand van een oude rivierduin, ligt een terp. Op de terp woonde vroeger de weiwaarder. Hij hield 's zomers het vee in de gaten en was behulpzaam was bij de verkoop van gras.

In 1828 tekende Waterstaat van de provincie Gelderland een kaart van het gebied waarop de woning van de weiwaarder te zien is.⁹¹ Verder zijn een schuur en een akker getekend. Gezien de geïsoleerde positie van het huis, kan worden vermoed dat hier sprake is van een moestuin. Bij de kadastrale opmetingen uit die tijd werd de akker echter maar voor een

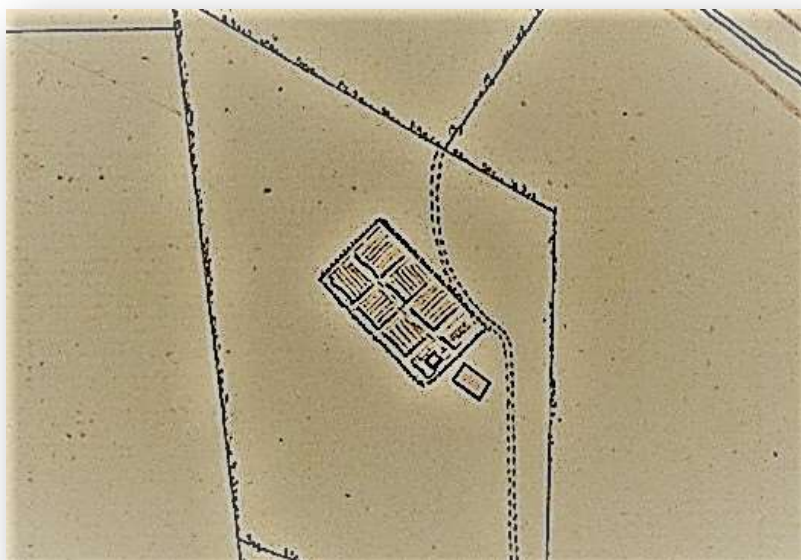

De Boterwaard.

klein deel als tuin aangeduid. Het merendeel bestond uit bouwland.⁹² Het totale oppervlak van de akker bedroeg 45 are en de afmetingen waren ruim 90 x 45 meter. De daarbinnen afgebeelde zes percelen, gescheiden door paden, waren elk ruwweg 20 x 20 meter. Het netto oppervlak van de zes percelen was ongeveer ¼ ha.

Zijn hier een tabaksveld en een tabaksschuur getekend? D. Pezarro heeft in detail beschreven hoe het telen van tabak in het gebied van Amerongen vroeger in zijn werk ging.⁹³ Afgaande op zijn beschrijving lijkt het aannemelijk dat er op de Boterwaard sprake was van een tabaksveld:

“Als het gevaar van nachtvorst half mei voorbij was werd de tabak uitgeplant. De akker was van tevoren zwaar bemest, meestal met schapenmest, omgespit en van verhoogde

Tabaksveld op de Boterwaard, 1828. Gelders Archief. Fragment van een kaart.

⁹¹ Kaart van de situatie van de Rivier de IJssel bij de uitwatering der beek nabij het huis Nijenbeek, 1828

⁹² Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland, 1997

⁹³ Pezarro, 1987

bedden voorzien. Op deze bedden, die in de omgeving van Amerongen ongeveer 20 cm hoog en 80 cm breed waren, kwamen de jonge plantjes te staan, in twee rijen met een flinke tussenruimte. Uiteindelijk wordt immers de tabak meer dan een meter hoog, met bladeren van soms 50 cm lengte; die moeten de ruimte hebben.

Omdat dergelijke hoge planten erg windgevoelig zijn werd er meteen gezorgd voor het aanleggen van een hoge heg, die als beschutting tegen de wind dienst moest doen. Een stuk grond van ongeveer 10 bij 20 meter werd omheind met dicht bij elkaar staande zowat 2 meter

hoge dikke takken, nog met de zijtakken eraan.

Op die manier ontstond een soort kamertje, dat een 'perk' genoemd werd. De hele te bebouwen akker werd op die manier in perken verdeeld, met smalle paadjes tussen de heggen. Aan de voet van de heg werden pronkbonen in de aarde gelegd, die uitgroeiden tot metershoge planten, die de 'pronkers' leverden, een soort grove snijboon."

En de afgebeelde schuur, was dat een tabaksschuur? Door de geïsoleerde ligging van de waard is te verwachten dat er een tabaksschuur stond.

Echter, om de hele opbrengst van de netto teeltoppervlakte van $\frac{1}{4}$ ha goed te kunnen drogen, lijkt de afgebeelde schuur te klein. Het gebouw heeft een afmeting van ongeveer 4 bij 4 meter en een bijbehorend volume van misschien 50m^3 . Dat is aanmerkelijk minder dan $75\text{--}150\text{ m}^3$ die ten minste nodig is.

Daarmee is niet zeker of er sprake is van een tabaksschuur. Wel zeker is dat het niet de tabaksschuur is die in 1819 nog bij de Groote Middelbeek stond. Die schuur was veel groter en werd toen voor de afbraak geveild en gekocht door Lammert Jan ten Broeke, rentmeester van het Huis de Poll.

D. Pezarro, *Perk, omgeven door een bonenheg*, 1986.
Pezarro (1987).

Samenvatting en conclusies

De bronnen over de tabaksteelt en de waag in het ampt Voorst zijn schaars. Dat is geen wonder. De omvang en de betekenis van de tabaksteelt en de waag waren vermoedelijk relatief gering. Bovendien, als je gewoon je tabak teelde en vanuit huis verkocht, dan kwam er niets op papier. Dat gebeurde alleen als er wat uitzonderlijks was, bijvoorbeeld bij een besluit van het ampt, een overeenkomst bij een notaris of een geschil dat aan de rechtbank werd voorgelegd.

Tabakscultuur in Nederland, 1941. The Memory. Fotograaf onbekend. Als je gewoon je tabak teelde en verkocht, dan kwam er niets op papier.

Het kwam ook op papier als de tabak via de waag werd verkocht. Het waagreglement van Lochem bijvoorbeeld, schreef voor dat de waagmeester moest “uitsweren” dat hij “van al het gewogene nauwkeurig (sal) boekhouden en daar van dies vereijst wordende aan cooper en

verkoper een nauwkeurig schijn of billiet geeven.”⁹⁴ De boekhouding van de Voorster waag bestaat echter niet meer en daarom zijn er alleen maar fragmentarische gegevens.

In dit onderzoek zijn alle fragmenten gedetailleerd bekeken en tegen het licht gehouden van de algemene geschiedenis van de tabaksteelt, de handel in tabak en het waaggebeuren in Nederland. Gegevens uit markeboeken, doop-, trouw- en begraafboeken en latere gegevens uit de burgerlijke stand hebben de beelden verder compleet gemaakt. Zo zijn de Voorster fragmenten tot losse verhalen gesmeed, die meer zijn dan alleen maar een opsomming van feiten: een verhaal over de tabaksteelt bij de Dood in 1703, de verpachting van een Terwoldse tabaksschuur in 1724, de teelt van tabak onder de Franse tabakregie in 1812 enzovoort.

In dit slothoofdstuk worden de verschillende verhalen tot een geheel gesmeed en de resultaten besproken.

De Waag

De waag van het ampt Voorst stamt uit 1727. Hij werd verpacht aan koster/schoolmeester Wolter Brascamp en later aan zijn zoon Engelbert. De pachtcontracten voor de waag waren voor een periode van drie of zes jaar en het lijkt erop dat de aanbesteding steeds onderhands plaatsvond. De reglementen van andere wagen in Nederland laten zien

⁹⁴ *Concept-reglement stadswaag Lochem, 1768*

dat er vaak sprake was van borgstelling om te verzekeren dat gemaakte afspraken werden nagekomen. In Voorst is dat vermoedelijk maar één keer gebeurd. In 1745 werd de pacht gegund met “Jan Meilincx smith en Wijer Jochems Sonneberg” als borgen. Misschien had zich daarvoor iets onreglementairs voorgedaan.

Op de Veluwe berustte het recht op de waag bij het Kwartier van Veluwe. Die verpachtte het jaarlijks aan het ampt Voorst voor een prijs van 15 gulden. Voor een groot handelscentrum als Arnhem bijvoorbeeld, was dat 250 gulden. Daaruit kan worden afgeleid dat de functie van de waag in het ampt Voorst beperkt was. Het ampt verpachtte het waagrecht vervolgens door. Het was daarmee

van zijn inkomsten verzekerd, terwijl het risico bij de pachter, de waagmeester, lag. Op die manier werden indertijd allerlei zaken overgelaten aan wat nu marktwerking heet, tot het innen van belasting aan toe.

De waag werd niet speciaal voor het wegen van tabak ingesteld. Bij de aanvraag van het pachtrecht bij het Kwartier van Veluwe vroeg het ampt Voorst om het mogen aanstellen van “beEdigde Eek wegers, Tellers van hout, Meters van Torf, kalk en so”. Kennelijk was tabak niet zo belangrijk dat het apart het vermelden waard was. Wel werd tabak mogelijk vanaf het begin op de waag gewogen, maar door het ontbreken van de boekhouding is dat niet meer na te gaan. Ook in de jaarafrekeningen met het ampt Voorst is het niet te zien. Daarin zien we alleen de reguliere afdracht van het overeengekomen pachtbedrag.

In 1783 was dat anders. Toen werd naast het vaste pachtbedrag ook een apart bedrag afgerekend voor tabak die op de waag was gewogen. Van die aparte afrekening bestaat nog een specificatie. Die laat zien dat er toen 23 tabakstelers in Voorst en omgeving waren die samen bijna 26.000 pond tabak leverden aan twee Arnhemse kooplieden, Meijer en Lapidoth. Er was in die periode een vrij plotselinge opleving in de Nederlandse tabaksteelt als gevolg van hoge tabaksprijzen. Die ontstonden door het wegvallen van de export van Amerikaanse tabak tijdens de Amerikaanse Vrijheidsoorlog (1775-1783). Het leidde ook in het ampt Voorst tot een relatief omvangrijke

Arend Fokke Sz, *Pachtersoproer*, 1748. Atlas van Stolk. De overheid verpachtte het innen van belasting vroeger aan particulieren. Omdat belastingheffing lucratief was, boden de pachters tijdens de aanbesteding vaak tegen elkaar op. Daardoor werd de geheven belasting extra hoog. Het leidde in 1748 tot opstanden. Die begonnen in Groningen en verspreidden zich snel over het land. Misschien kreeg het ampt Voorst er iets van mee. De pacht van de waag werd in dat jaar tijdelijk beëindigd.

tabaksteelt. Het ampt wilde daar ongetwijfeld een graantje van meepikken en regelde dat tabak apart, naast het reguliere pachtcontract, werd afgerekend. Hoe het kan dat er in de jaren daarna ineens helemaal geen tabak meer op de waag werd gewogen, is een raadsel. Er werd toen ongetwijfeld nog wel tabak geteeld, want van 23 telers wordt het niet ineens nul.

De waag hing ongetwijfeld in Twello. De achtereenvolgende waagmeesters woonden daar en die moesten hun diensten verlenen als er iets te wegen viel. Daarom hing de waag waarschijnlijk niet te ver van hun huis. Een apart waaggebouw zal er niet zijn geweest, daarvoor was de totale handel te beperkt. Er is eens gesuggereerd dat de waag misschien hing in De Beld of Grutterij aan de huidige Oude Rijksstraatweg, maar daar is geen aanwijzing voor. Evengoed hing hij bij de waagmeesters thuis, bij het kostershuis of later het Grotenhuis Veenhuis. Maar misschien hing hij ook wel bij Van Enter aan de Brink of daar in de buurt.

Het voormalige hotel van Enter in 2023. Op de achtergrond de kerk van Twello, helemaal rechts de Olde Smit.

Na 1806 is geen pachtgeld meer door de ontvanger van het ampt Voorst

genoteerd. Misschien is de waag toen opgehouden te bestaan met de dood van waagmeester Engelbert Brascamp in 1807. Nader onderzoek moet uitwijzen of het werkelijk zo is gegaan.

Tabaksteelt

De gegevens over de tabaksteelt in het ampt Voorst betreffen ruwweg de periode tussen de jaren 1700 en 1830. Dat is een lange periode met relatief weinig gegevens. Daardoor is het moeilijk om betrouwbare uitspraken over de tabaksteelt te doen en er conclusies uit te trekken. De vergelijking met de teelt in de rest van Nederland geeft echter wel de nodige houvast.

De eerste vermelding van tabaksteelt in het ampt Voorst stamt uit 1703. Toen verbouwde Reinier Besselink een kleine halve hectare achter de Dood, een herberg op de Steenenkamer, voor Deventer gelegen. Kennelijk was het een goede plek, want ook in 1783 en 1812 werd er tabak verbouwd. Of er vóór het jaar 1700 ook al sprake was van tabaksteelt in Voorst is onbekend. Het is echter niet onaannemelijk. De teelt in Nederland begon rond 1615 in Amersfoort en had zich in de loop van de 17de eeuw flink uitgebreid en langs de grenzen van de Veluwe verspreid.

Over de gehele periode tussen 1703 en 1830 zijn we in totaal 30 verschillende Voorster tabakstelers tegengekomen. Verder ontmoetten we een teler uit Deventer, vier uit het schoutampt Colmschate en een uit Wijhe. Onderstaande tabel geeft een overzicht van het aantal tabakstelers verdeeld over de tijd.

Jaar	Aantal tabakstelers
1703	1
1724	2
1769	1
1783	23
1811	1
1812	7
1813	0
1828	1

Aantallen tabakstelers die in dit onderzoek naar voren zijn gekomen.

Het aantal tabakstelers was klein in vergelijking met de rest van Nederland. Van der Bie (2012) rapporteert bijvoorbeeld dat er in 1749 alleen al in de regio Nijkerk, Arnhem en Wageningen meer dan 225 inwoners met tabaksteelt als kostwinning te boek stonden.

Het totale areaal dat jaarlijks in Voorst werd verbouwd was ook gering in vergelijking met de rest van Nederland. Naar schatting bedroeg het Voorster areaal maximaal 0,5% van de totale Nederlandse teelt.

Kenmerkend lijkt de omvang van het areaal dat werd aangevraagd onder de zogenaamde tabakregie in 1812. Het ampt Voorst was toen heringedeeld in vier gemeentes: Twello, Wilp, Voorst en Nijbroek. De handel in en teelt van tabak was in die tijd gereguleerd door de Franse overheid en telers moesten vergunning aanvragen om tabak te mogen verbouwen.

De volgende tabel laat zien hoeveel tabaksgrond in het voormalige ampt Voorst werd aangevraagd. Ter vergelijking zijn ook de totale aanvragen vermeld van de toenmalige drie arrondissementen in het

Departement van de Boven-IJssel. De tabel laat zien dat de Voorster teelt in dat jaar 0,2% van de totale teelt in het departement bedroeg.

Aangevraagd areaal (ha)	
Gemeente	
Twello	0,39
Nijbroek	0
Wilp	0,51
Voorst	2,29
TOTAAL	3,19
Arrondissement	
Arnhem	800,71
Tiel	522,44
Zutphen	204,99
TOTAAL	1528,14

Aangevraagde arealen tabak onder de tabakregie in 1812.

De akkers van de Voorster telers waren in het algemeen niet groot. De helft van de akkers had een oppervlak van 10 tot 20 are. Een enkele keer was er een uitschieter van 1 tot 3 ha. Onderstaande tabel laat dat zien.

Oppervlak per teler (ha)	Aantal telers
< 0,1	3
0,1 - 0,2	15
0,2 - 0,5	9
0,5 - 1,0	1
1,0 - 2,0	2
> 2,0	1

De telers uit dit onderzoek en het oppervlak van hun tabaksveld.

De Voorster akkers lijken echter niet veel kleiner dan die in de grote teeltgebieden. Roessingh (1976) en Van der Bie (2012) hebben uitgebreid over de oppervlaktes gerapporteerd in respectievelijk Wageningen in 1747

en Nijkerk in 1830. Vergelijking van de Voorster uitkomsten met die rapportages leidt tot de conclusie dat het ampt Voorst een overeenkomstig beeld vertoont.

De algemene literatuur, bijvoorbeeld Roessingh (1976), meldt dat buiten de grote centra vermoedelijk alleen tabak werd geteeld als de prijzen goed waren. Tabak was daar geen hoofdmiddel van bestaan, waardoor grondeigenaren en -gebruikers even makkelijk met tabak konden beginnen als weer ophouden.

vergunning in aanmerking kwamen als ze een areaal hadden dat groter was dan 0,4 ha. Dat was in Voorst maar een enkeling.

Volgde de omvang van Voorster tabaksteelt ook het patroon van de wisselende prijzen, zoals dat in het algemeen buiten de grote teeltcentra het geval was? Getalsmatig is dat moeilijk definitief te zeggen, vooral omdat over de periode rond 1720 maar weinig gegevens bekend zijn. We weten niet of die gegevens ontbreken, of dat de tabaksteelt in het ampt Voorst toen eenvoudigweg nog amper bestond. Voor het overige lijkt de Voorster teelt het algemene patroon wel te volgen: weinig teelt in het midden van de 18de eeuw, een grote opleving rond 1780 en tabaksschuren uit de periode daarna, die op een teelt van betekenis duiden. Van tabaksschuren uit die tijd vonden we er vier in het ampt Voorst. Dat is weliswaar een bescheiden aantal ten opzichte van de vele honderden die in de rest van Nederland stonden, maar wel een aantal dat in verhouding staat tot de arealen tabaksgrond.

Ten slotte was er de aanmelding van een aanzienlijke teelt voor 1812 en het abrupte einde in 1813, toen alle aangevraagde teeltvergunningen onder de tabakregie werden afgewezen. De prefect van het Departement van de Boven-IJssel vond dat in zijn gebied veel te veel areaal was aangevraagd. Hij kende maar de helft toe en dan alleen nog aan de grotere telers, omdat hij daar meer kwaliteitstabak van verwachtte.

Dat de Voorster teelt het patroon van de prijsveranderingen zal hebben gevolgd is ook aannemelijk als we

Het plukken van tabak in Amerongen, 1900-1905. Het Utrechts Archief. Tabak was een zeer arbeidsintensieve teelt. Het was een nauwkeurig werk van mesten, planten, wieden, toppen, plukken, drogen en sorteren.

De periodes met hoge prijzen waren kort voor 1720 en het laatste kwart van de 18de eeuw, te beginnen met de Amerikaanse Vrijheidsoorlog. Daarna, tot 1812, kwam een periode met redelijke, maar wisselende prijzen waardoor veel telers er uiteindelijk mee ophielden. Tijdens de Franse tabakregie ten slotte haakten veel kleine telers af. De overheid bepaalde toen dat alleen telers voor een

kijken naar het soort telers. In het algemeen bestond er een onderscheid tussen zogenaamde boerentelers en tabakkers. Voor boerentelers was de tabaksteelt bijzaak. Ze verbouwden alleen tabak als de prijzen goed waren. Voor tabakkers was daarentegen de tabaksteelt het hoofdkomen. Ze waren in belangrijke mate van de tabaksteelt en de prijzen afhankelijk en volhardden langer in de teelt, ook als de prijzen slecht waren.

Kijken we naar de beroepen van de 30 tabakstelers die we eerder hebben genoemd, dan waren er misschien drie tabakker. Wie daarvoor in beginsel in aanmerking komen zijn de weduwe Jantjen Jacobs die in 1724 voor zes jaar in Terwolde een tabaksschuur pachtte en Jochem Driessen en Martinus Berends, daghuurders in respectievelijk Twello en Wilp in het begin van de 19de eeuw. Afgaande op hun beroep waren de andere telers boerentelers. Het waren adellijke grootgrondbezitters, landbouwers, kooplieden en kasteleins. Die zagen ongetwijfeld van teelt af als de prijzen slecht waren.

Interessant is ook de vraag of de adellijke grootgrondbezitters een voortrekkersrol hebben vervuld bij de introductie van de tabaksteelt in het ampt Voorst. Doorgaans wordt aan hen en aan andere notabele grootgrondbezitters een belangrijke rol toegekend als het gaat om vernieuwingen in de landbouw.⁹⁵ Onder invloed van de Verlichting begonnen ze zich in de loop van de 18de eeuw in het landleven te

interesseren, waarbij ze vanzelfsprekend ook op zoek gingen naar manieren om hun gronden rendabel te exploiteren. Er kwam een nieuwe manier van rationeel en wetenschappelijk denken, dat tot de oprichting leidde van allerhande genootschappen, zoals de Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw (1776).

Vernieuwingen in de landbouw waren duur en hielden risico in, een risico dat kleinere boeren niet konden nemen. Daarom was de vernieuwing in de landbouw in het begin vooral een zaak van 'heren'. De gewone boer had daar weinig mee van doen.

Medaille uitgereikt op de landbouwtentoonstelling van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw, 1849. Notabele grootgrondbezitters zoals Mr. J.F.B. van Hasselt uit Empe hielden zich bezig met experimentele teelt van gewassen.

Speelde dat ook bij de introductie van de tabaksteelt in Voorst?

Nee, vermoedelijk niet. Tabaksteelt stamde uit een vroegere periode en was in de 18de eeuw niet echt iets nieuws meer zoals de latere risicovolle vernieuwingen met alternatieve meststoffen, teeltwijzen en landbouwmechanisatie. De tabaksteelt had al een lange geschiedenis achter de rug en was rond het jaar 1700 inmiddels gemeengoed in de grote

⁹⁵ Brascamp, 2021

tabakscentra. Het betekende in Voorst, dat iemand - als de prijzen goed waren en hij beschikte over voldoende geld - relatief eenvoudig met de teelt kon beginnen. En dat is de situatie die we in het ampt Voorst lijken te zien.

Het was natuurlijk wel zaak om je daarbij goed te laten adviseren over de manier van telen. Er was een zeker vakmanschap voor nodig en er moest nauwkeurig worden gewerkt, anders was de tabak van onvoldoende

kwaliteit. Hierbij speelden tabakshandelaren een belangrijke rol. Die hadden belang bij een stabiel aanbod van tabak van hoge kwaliteit. Ze zijn van doorslaggevende betekenis geweest bij de introductie van de tabaksteelt in Nederland, zowel door het telen van tabak in eigen beheer als bij de zogenaamde *deelteelt*. Bij *deelteelt* werd het teeltrisico gedeeld tussen een financier (een handelaar of een grondbezitter) en bijvoorbeeld een daghuurder. De financier zorgde voor de grond, de mest en de droogschuur, de daghuurder en zijn gezin verzorgden de arbeidsintensieve teelt, de oogst en het drogen van de tabak. Arbeidsloon werd vaak door de financier voorgeschoten en verrekend nadat de oogst was verkocht.

Hebben tabakshandelaren een dergelijke rol in het ampt Voorst vervuld en daarmee tegelijkertijd de kennis over de teelt overgebracht? Ja, dat is aannemelijk. Er was zowel in 1768 als in 1783 sprake van onenigheid tussen Voorster telers en tabakskooplieden betreffende een geldkwestie. Dat kan duiden op financiële betrokkenheid van de handelaren bij de teelt. Verder was er in 1783 sprake van een groot aantal telers uit Voorst, vier uit het schoutamt Colmschate en een uit Wijhe, die allen hun tabak verkochten aan de kooplieden Meijer en Lapidoth uit Arnhem. Gezien het grote verspreidingsgebied van de groep telers is het niet aannemelijk dat ze zich hadden georganiseerd om zich te wapenen tegen mogelijke nadelige behandeling door de tabakshandel. De handelaren bepaalden soms de prijs, het moment van levering en eventuele kortingen, alles ten nadele

Visitekaartje van een tabaksfabriek, 1750-1760. Amsterdam Pipe Museum. Veel tabak werd verwerkt in Amsterdamse fabrieken, zoals die van C.E. Jordan.

van de individuele telers. Het ziet er naar uit dat in 1783 de telers door Meijer en Lapidoth bij elkaar werden gebracht. De kooplieden hadden belang bij een grote omzet omdat de prijzen goed waren. Hun opkoper of lokale agent zal de regio hebben afgezocht om de nodige tabaksproductie te verwerven, misschien zelfs wel te stimuleren. Daarbij heeft hij ongetwijfeld op de kwaliteit van de teelt toegezien.

Alles bij elkaar heeft het onderzoek een heel aardig beeld opgeleverd van wat er zich tussen 1700 en 1830 in het ampt Voorst heeft afgespeeld. De einduitkomst lijkt niet spectaculair: de tabaksteelt en de waag waren van

een bescheiden omvang en in hun praktische uitvoering sterk vergelijkbaar met wat er in de rest van Nederland gebeurde. Maar door de manier van onderzoeken, met nadruk op de soms persoonlijke details van de gebeurtenissen, heeft de geschiedenis wel een eigen gezicht gekregen.

Wat het onderzoek natuurlijk ook heeft opgeleverd, is de belevenis van de ontmoetingen met iedereen die bij het onderzoek hielp en de gezamenlijke zoektocht in het nog onontgonnen gebied. En dat is misschien wel het belangrijkste.

Lijst van personen en instellingen die hielpen

Ap Aalpoel, Voorst,
Collectie Overijssel,
Ger van Asselt, VVV Doesburg,
Gerard Berends, Hulshorst,
Janny Bloembergen-Lukkes, Vereniging voor Landbouwgeschiedenis,
Eddy ter Braak, Historische Vereniging Lochem, Laren en Barchem,
Fenneke Brascamp, Warnsveld,
Don van Dasler, Museum Nijkerk,
Gies Debets, Twello,
Theo Dijkerman, Stichting Oud Nijkerk,
Martin Doornebosch, Terwolde,
Anne Margriet Dijkstra-van den Beld, Apeldoorn,
Antoon Driessen, Lichtenvoorde,
Rikie Gehring, Heeten,
Jan Heideman, Historische Vereniging Wijhe,
Lidy Klein Holkenborg, Wilp,
Eefje Huisman, Zutphen,
Gelders Archief,
Gemeentearchief Voorst,
Jan Groenenberg, Twello,
Tonnie Grolleman, Klarenbeek,
Henk Grooters, Diepenveen,
Esther Klein Gotink, Tabaksmuseum Amerongen,
Jos Lankveld, Elst,
Alexandra Mulder, Hummelo,
Jan Mulder, Wilp,
Hr. Van Oorspronk, Terwolde,
Willeke Oostewechel, Bathmen,
Jaap van Raaij, Twello,
Regionaal Archief Zutphen,
Bart Rietveld, Historische Kring IJsselstein,
Jan van Schooten, Klarenbeek,
Reindert Schrijver, Terwolde,
Betty Stam-Oosterwechel, Heeten,
Jan de Vries, Arnhem,
Klaas Zandberg, Fries Landbouwmuseum.

Referenties

Aalpoel, A. (2022). *Persoonlijke mededeling*.

Aankondiging van de verkoop van de Groote Middelbeek. (1819). 0168 Notariële Archieven 1811-1925, 1456 scan 0394, Gelders Archief.

Afgifte van vergunningen en tabakszaad. (1812). 0016 Gewestelijke besturen in de Bataafs-Franse tijd, 5012, Gelders Archief.

Algemeen huishoudelyk-, natuur-, zedekundig- en konstwoordenboek. (1785). [Google books].

Ambtsboeken. (1731). 0110 Archief van het ampt Voorst (1608-1795), 9 1730-1743, Gemeentearchief Voorst.

Ampt Voorst. (1727). *Brief aan het Kwartier van Veluwe met het verzoek een waag te mogen oprichten*. 2000 Oud archief Arnhem, 5169 1727 scan 113, Gelders Archief.

Arnoldus Koestal (abt. 1725). (z.d.). WikiTree. <https://www.wikitree.com/wiki/Koestal-24>

Beknopte geschiedenis van de Joodse gemeente Arnhem. (2021). 2183 Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap gemeente Arnhem, Gelders Archief.

Bericht van verkoop van de Bijvank, Veldwijk en meer. (1810). Oprechte Haarlemse courant.

Beschrijving van het landbouwbedrijf van de heer J.R. Krepel te Voorst. In: Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek, deel 4. (1848).

Bie, R. van der. (2012). *Die dankbr' re plant: Tabaksteelt in de Gelderse Vallei ca. 1615-1900*.

Bieleman, J. (2008). *Boeren in Nederland, geschiedenis van de landbouw 1500-2000*, Boom.

Bijlagen tot de Kwartierrecessen. (1727). 2000 Oud archief Arnhem, 5169 1727, Gelders Archief.

Biografie Jan Vossebelt. (z.d.). Alle kolonisten van de Maatschappij van Weldadigheid. <https://allekolonisten.nl/nl/allekolonisten/persons?ss=%7B%22q%22:%22jan%20vossebelt%20diepe%22%7D>

Brascamp, E. (1783). *Overzicht van partijen tabak ontvangen door de heren Meijer en Lapidoth*. 0110 Archief van het ampt Voorst (1608-1795), 34, in: Rekeningen van Hendr. Wesselman Wegens de Waghe over 1783.

Brascamp, E. (1788). *Verklaring over het wegen van tabak aan de amptswaag*. 0110 Archief van het ampt Voorst (1608-1795), 34, Gemeentearchief Voorst.

Brascamp, M.H. en F.W. (2021). *Twee landbouwtentoonstellingen in de IJsselstreek in 1897*, www.brascamp.com.

Brief over de toewijzing van teelt aan grote planters. (1813). 0016 Gewestelijke besturen in de Bataafs-Franse tijd, 5011, Gelders Archief.

Concept-reglement stadswaag Lochem. (1768). Oud-archief van de stad Lochem (1233-1813), 675 Ordonnatie op de stadswaag, Erfgoed Centrum Zutphen.

De postwegen van Apeldoorn tot Deventer bij de Gietelse Brouwerij en de Herberg De Zwaan. (1810). 0875 Rijkswaterstaat; kaarten, 254, Gelders Archief.

Deys, H. P. (1985). *De waag en de wip van Rhenen*. In: Oud Rhenen, Mededelingenblad van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken, vijfde jaargang.

Doopakte familie Salomon Lapidoth. (1805). Het Utrechts Archief.

Doornebosch, M., Terwolde. (2021). *Persoonlijke mededeling*.

Driessen, A., Lichtenvoorde. (2022). *Persoonlijke mededeling*.

Droste, B., & Jansen, J. (2008). *Diepenveensche Tabak Centrale: Een plantage onder de rook van Deventer 1942-1959*. Historische Vereniging Dorp Diepenveen en Omgeving.

Erve, B. van 't (Transcr.). (z.d.-a). *AmptsResolutieboek 1608-1783*. Gemeente Voorst.

https://www.voorst.nl/fileadmin/user_upload/Over_Voorst/Gemeentearchief/Archieven_en_collecties/Openbaar_bestuur/Transcriptie_ambtsboek__1608-1783_.pdf.

Erve, B. van 't (Transcr.). (z.d.-b). *Markenboek van Gieteloo*. Openbaar bestuur, 0103 Mark van Gietel, 1603-1846, Gemeentearchief Voorst.

Groenenberg, J. (Transcr.). (2003). *Trouwboeken Twello 1658-1810*. Historische Vereniging Voorst. https://www.historischeverenigingvoorst.nl/images/PDF_map/1238696987.pdf.

Groenenberg, J. (Transcr.). (2009). *Trouwboek Terwolde 1682-1811 Nederduitsch-gereformeerde gemeente*. Historische Vereniging Voorst. https://www.historischeverenigingvoorst.nl/images/PDF_map/1239822661.pdf.

Groenenberg, J. (2010). *De Klok in Twello*. In: Kroniek, 2010-04.

Groenenberg, J., & Vredenberg, J. (Transcr.)(2017). *Protocol van bezwaar van het kerspel Twello, 1675-1811: Samenvattingen*. ORA Veluwe en Veluwezoom, Gelders Archief.

Groenenberg, J., & Westerhuis-Duvoort, M. (2021). *Kastelen en buitenplaatsen in de gemeente Voorst*.

Hartog, H. M., Hartog, B., & Bischoff, J. F. (1859). *Handleidingen voor de tabaksteelt*. Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid.

Heideman, J., Historische Vereniging Wijhe. (2022). *Persoonlijke mededeling*.

Huisman, E. (2020). *De Grote en Kleine Kopermolen Klarenbeek*. In: De Wijerd, 41.

Inventaris van de gemeenschap van goederen van Tilleman Weijers. (1813). 0168 Notariële Archieven, 1454 scan 210, Gelders Archief.

Kaart van de situatie van de Rivier de IJssel bij de uitwatering der beek nabij het huis Nijenbeek. (1828). 0875 Rijkswaterstaat; kaarten, 175-0001, Gelders Archief.

Kort bericht der voornaamste verpligtingen, opgelegd bij de keizerlijke wetten en decreten, betreffende de vereenigde regten, tabak. (1812, 16 januari). Staatkundig Dagblad van het Departement van den Boven-IJssel.

Kwartierrecessen. (1727). 2000 Oud archief Arnhem, 5150 1721-1730, Gelders Archief.

Maendelyke uittreksels, of de Boekzael der geleerde werrelt (Vol. 138). (1783). [Google books].

Memorie van successie Jan Willem Bloo. (1831). 0092 Memories van Successie, Kantoor Apeldoorn, Gelders Archief.

Mulder, J. (2023). *Persoonlijke mededeling*.

Mulder, T. (2005). *Achter leilinden en kastanjabomen*. Schalkhaar.

Murk, L. (1991). *Weecht wel doet ellick recht: Geschiedenis van het wegen te IJsselstein*. In: Historische Kring IJsselstein, nr. 56.

Nota van dat, wat Eigendommelijk in gebruik voor de Eigenaren der Kopermolen Klarenbeek. (1806). Archief Landgoed Klarenbeek.

Opgave der imposten: welke ten behoeve van het gemeene land geheeven worden in de respectieve provinciën. (1785). [Google books].

Opgave van de constructie van diverse gebouwen. (1828). Archief Landgoed Klarenbeek.

Overlijdensakte Jan Willem Bloo. (1831). 0207 Burgerlijke stand Gelderland, Gelders Archief.

Overzichten van ontvangsten en uitgaven gemeente Twello. (1811). 0112 Communes Nijbroek, Twello, Voorst en Wilp, 39 Rekeningen 1811-1817, Gemeentearchief Voorst.

Pezarro, D. (1987). *De teelt van tabak in Amerongen en omgeving*. Heemkunde Stichting, Amerongen.

Plattegrond van Fortmond en de Duurse waarden. (2009). In: 't Olster Erfgoed, 55.

Rapporten van de maires over de verbouw van tabak in hun gemeenten. (1811). 0022.1 Onderprefect te Deventer, 484, Collectie Overijssel.

Rechtszaak van het gewest Gelderland tegen Reinier Besselink. (1703). 0124 Hof van Gelre, 6138 1703/1704, Gelders Archief.

Rechtszaak van Rut Buijink tegen Meijer en Lapidoth. (1780). 2003 ORA Arnhem, 267, Gelders Archief.

Rekeningen wegens de pacht van de waag. (1801). 0111 Rechtsvoorgangers gemeente Voorst in de Bataaf-Franse tijd, 58-59, Gemeentearchief Voorst.

Rekeningen wegens de verpachting van de ambtswaag en tollén 1773-1786. (z.d.). 0110 Archief van het ampt Voorst (1608-1795), 35, Gemeentearchief Voorst.

Resolutie van Gedeputeerden over de hoogte van de impost van de waag. (1727). 0008 Staten van het Kwartier van Veluwe en hun Gedeputeerden, 57, Gelders Archief.

Roessingh, H. K. (1976). *Inlandse tabak in de 17e en 18e eeuw*. De Walburg Pers, Zutphen.

Slechte, C. H., & Herweijer, N. (Reds.). (1990). *Het waagstuk: Wegen en waaggebouwen in Nederland*. De Bataafsche Leeuw Amsterdam.

Stichting Heemkunde Markelo. (z.d.). *Erve Kwak of Quacks in Markelo*. Boerderijen. Geraadpleegd op 16 januari 2023, van https://www.shm.nl/hofmarken/markelo/pdf/boerderijen/1.0.160_erve_kwaks_quack.pdf.

Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland. (1997). *Kadastrale Atlas Gelderland 1832: Gegevens naar de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel der grondeigenaren enz*. Velp.

Tabaksplanting: vervolg van het handboek der tabaks-planterers, ten gebruike van het Departement der Bouches du Rhin. (1812a, januari 16). Journal du département des Bouches du Rhin.

Tabaksplanting: vervolg van het handboek der tabaks-planterers, ten gebruike van het departement der Bouches du Rhin. (1812b, juni 9). Journal du département des Bouches du Rhin.

Taxatie van enige gebouwen. (z.d.). Archief Landgoed Klarenbeek.

Valt oude Twellose boerderij ten prooi aan de sloper? (1958, 21 april). Deventer Dagblad.

Veiling van de Middelbeek. (1825). 0168 Notariële Archieven 1811-1925, 1457 1824-1828, Gelders Archief.

Verfelt, H. J. (2003). *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland: 1773-1794*. Hevekes Uitgevers Groningen.

Verkoop van de Bijvank. (1819). 0168 Notariële Archieven 1811-1925, 1370 en 1374, Gelders Archief.

Verkoop van de Duifhuiskamp. (1814). 0168 Notariële Archieven 1811-1925, 1365 1813-1814, Gelders Archief.

Verkoop van de Ruwekamp. (1826). 0168 Notariële Archieven 1811-1925, 1377 1826, Gelders Archief.

Verkoop van het huis de Roos aan Salomon Lapidoth. (1781). 2003 ORA Arnhem, 435, Gelders Archief.

Verpachting tabaksschuur bij de Kleine Broekhuis. (1724). 0203 ORA Veluwe en Veluwezoom, 950 1711-1730, Gelders Archief.

Waaggebouw. (2015). Eindhoven-encyclopedie. <http://www.eindhoven-encyclopedie.nl/index.php/Waaggebouw>.

Weg van Apeldoorn tot Deventer tussen kilometerpaal 39-53. (1828). 0875 Rijkswaterstaat; kaarten, 253-0010, Gelders Archief.